

У ГЛИБ ВІКІВ

Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю відкриття Мізинської палеолітичної стоянки

Леонід Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ СЕРЕДНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

Стаття присвячена культурним явищам Середнього Подесення, що прийшли на зміну мисливцям на мамонта, представленим в регіоні яскравою палеолітичною стоянкою у с.Мізин на Чернігівщині.

Новгород-Сіверщина належить до числа найбагатших на пам'ятки кам'яної доби регіонів України. Завдяки природним родовищам кременю, що використовувався для виготовлення знарядь праці, Середня Десна була особливо приваблива для первісних мисливців. Саме цінна крем'яна сировина привела сюди 15 тис. років тому і мешканців однієї з найвідоміших у палеоліті України Мізинської стоянки, що яскраво представляє незвичайний світ прильодовикових мисливців на мамонтів. За кілька тисячоліть, а саме близько 13 тис. років тому, цей світ пішов у небуття у зв'язку з вимиранням об'єкта полювання – мамонта. В Європі розпочався фінальний палеоліт, або доба північного оленя.

Наприкінці палеоліту населення Полісся, із Середнім Подесенням включно, встановлює міцні і тривалі культурно-історичні зв'язки з Центральною Європою. З цього часу і до середньовіччя більшість етнокультурних явищ Поліської низовини або були безпосередньо принесені із заходу, або розвивалися під потужними західними впливами.

У культурному сенсі мізинська людність була носієм так званих епіграветських традицій, які у пізньольодовикову добу поширилися по всій території України, від Чорного моря до Полісся (стоянки Бармаки, Шоломки, Юровичі) і навіть на Середній та Верхній Десні (Мізин, Юдинове, Єлисеєвичі, Тимонівка). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольодовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклав у цій справі білоруський дослідник В.Ф.Копитін¹, який багато років вбачав наявність генетичного зв'язку носіїв мезолітичних культур Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачить генетичні витоки культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи, з Подесенням включно, на заході, у Південній Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів². Факти свідчать, що, незважаючи на стрімку

деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а? навпаки, відступило з освоєного ним ще у пізньольодовиковий час Полісся та Подесення на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи (Полісся та Подесення) у середині фінального палеоліту зайняли мігранти із заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер). Внаслідок цього у фінальному палеоліті та в мезоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та в Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі вони перервалися у зв'язку зі зміною населення.

Фінал льодовиків'я – доба перемін

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Подесення, які у попередню епоху пізнього льодовиків'я були заселені епіграветською людністю, має вагомі природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Полісся, внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму, перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом³. Сучасна гідросистема лише починала формуватися, і недостатній уріз русел польських річок заважав дренажу зандрових низин. Розмерзання мерзлих ґрунтів під час потеплінь в умовах низинного рельєфу зумовлювало заболочення значних територій, які стали непрохідними для людини. Безкраї польські прильодовикові озера та болота не сприяли мешканню первісних мисливців у Поліссі. Особливо значною перепоною було Поліське льодовикове озеро, що займало басейн Прип'яті від її верхів'я до нижньої течії, де неподалік від м. Мозир утворилася своєрідна гребля⁴.

Унаслідок потепління у фінальному палеоліті маси води з льодовика прорвали греблю Поліського льодовикового озера, яке за короткий час дренажувалося долиною Дніпра у Чорне море. Тим самим відкрився доступ у Полісся людським колективам із басейну Вісли. Слідом за цією подією у період Аллереду (12 тис. р. тому) сталося поглиблення річкових долин. Це сприяло подальшому дренажу прильодовикових озер, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке і, особливо, аллередське потепління сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів. Усе це створило сприятливі умови для заселення Поліської низовини мисливцями на північного оленя.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію напрямку культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових низин Східної Європи на Південну Балтію, була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення Полісся та Верхнього Подніпров'я, зокрема і мешканців стоянки Мізин, зумовило небувале поширення тут північного оленя. Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці 17-12 тис. В.Р.), тоді як на лесових плато Східної Європи до початку раунського потепління, що передувало фінальному палеоліту (13,5 тис. В.Р.) мешкали мисливці на мамонтів (стоянки Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Бармаки, Єлісєєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня – нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а з заходу – спадкоємцями мадленських мисливців на оленя, людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії.

Так, у середині фінального палеоліту, близько 12500-12000 В.Р., склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії, через Польську низовину, в басейни Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та Десни прильодовикових мисливців на оленя. З

цього часу через басейн Вісли на схід у Полісся і далі на Десну починають котитися хвилі мігрантів із заходу. Судячи зі знахідок характерних наконечників стріл, першими в Полісся просунулися з Південної Балтії мисливці на північного оленя культур Гамбург та Лінгбі⁵. Пам'ятки культури Лінгбі представлені в басейнах Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра виразними серіями великих черешкових наконечників. На їх основі 11 тис. р. тому сформувалася красносільська культура Полісся з дрібними черешковими та асиметричними вістрями. Ще одним нащадком культури Лінгбі була свідерська культура з характерними наконечниками стріл на пластинах, що мали пласку підтеску черешкової частини з черевця. Типові свідерські та красносільські пам'ятки поширені в басейнах Вісли, Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра. І хоча вони невідомі на Десні, тут досліджені стоянки типу Смячка, крем'яний інвентар яких являє собою своєрідний синтез свідерських та красносільських традицій.

Пам'ятки типу Смячка

Групу стоянок у гирлі р. Смяч при її впадінні в Десну за 10 км вище по Десні від м. Новгород-Сіверського відкрив і обстежив у 1925-1927 рр. М.Я.Рудинський⁶. У 1981-1983 рр. пам'ятки досліджував автор цих рядків⁷. Група смячкінських стоянок прив'язана до відслонень крем'яної сировини, що виходять на поверхню по краю надзаплавної тераси р. Смяч. На ділянці тераси та плато площею 0,5 га лівого берега р. Смячі при її впадіння в заплаву Десни було зафіксовано близько 20 окремих стоянок: Смячка ХІVА, Б, Г, Д, Бугри 1, 2, 3, Залісся 1, 2, 3, 4, Балка 1, 2, Крейда, Бор 1, 2 та ін. Стоянки являли собою скупчення крупного, білого від патини кременю на поверхні зораного поля. Культурний шар виявився частково зруйнованим природною ерозією та оранкою. Нижня непорушена частина шару, що залягала у бурому піску піщаного підґрунтя між оранкою та підстилаючим горизонтом крейди, досліджувалася шляхом розкопок. У 1981-1983 рр. розкопувалися скупчення Смячка ХІVА, Г, Бугри 1, Бор 1.

Крем'яні комплекси долини р. Смяч демонструють синтез власне свідерських культурних традицій з красносільськими (рис. 1). Вони менш пластинчасті, ніж Свідер Польщі, Волині, басейну Німану. Значну роль у виготовленні знарядь (різців, скребачок) грали не пластини, а відщепи. Властивих Свідеру двоплощинних, човнуватих нуклеусів небагато (рис. 1, 17), домінують одноплощинні зі слідами грубих сколів, знятих твердим відбійником (рис. 1, 15, 16), що типово для красносільських пам'яток. Більшість наконечників не свідерські верболисті, а черешкові (рис. 1, 1). Причому лише половина з них має пласку свідерську підтеску черешка. Ці вістря без підтески типологічно є красносільськими формами.

Пам'ятки типу Смячка Подесення за аналогіями з комплексами свідерської та красносільської культур датуються 11 тис. р. тому. Вони свідчать про проникнення в регіон із заходу в останнє тисячоліття льодовикової доби мисливців на північного оленя свідерської та красносільської культур, взаємовплив яких і породив пам'ятки типу Смячка Подесення. Їхні традиції обробки кременю простежуються на Десні і в наступну мезолітичну добу на стоянках пісочнорівської культури.

Пісочний Рів

Пам'ятка відкрита М.Я.Рудинським у 1925 р.⁸, коли на відомому городищі Пісочний Рів під нашаруваннями роменської та юхнівської культур знайдено насичений крем'яними виробами мезолітичний шар. Протягом 1940, 1945-1947 рр. пам'ятка розкопувалася на площі близько 200 кв.м М.В.Воєводським⁹. Л.Л.Залізник досліджував пам'ятку у 1981 р. на площі 20 кв. м¹⁰ та 1982 р. на площі 71 кв. м¹¹. 2002 р. розкопано ще 150 кв. м пам'ятки, а загальна площа дослідженої на ній території сягнула 450 кв.м. За всі роки вивчення стоянки на ній знайдено 37800 оброблених кременів, у тому числі 572 завершених знарядь. Виразна колекція стала підґрунтям виділення окремої пісочнорівської культури басейну Десни¹², яка охоплює інші стоянки Середнього

Понесення – Пісочний Рів 2, Гридасове, Городок, Мосолів Рів, Ком'ягіне 2Б, 3, 4.

Стоянка займає територію городища роменського та юхнівського часу, що розташоване на місі тераси Десни при впадінні в неї балки Пісочний Рів, за 1 км на північ від с. Рогівка на Новгород-Сіверщині. Культурний шар лежав під відкладами з матеріалами роменської та юхнівської культур у суглинку на глибині 0,7-0,8 м від поверхні.

Мешканці стоянки добували крем'яну сировину для виготовлення знарядь у найближчих ярах, де є відслонення крейди з конкреціями кременю. Техніка обробки кременю, морфологія виробів у цілому продовжує традиції красносільської культури, котрі проявилися, як зазначалося раніше, в пам'ятках типу Смячка. Крем'яний інвентар характеризується значними розмірами, переважанням серед заготовок знарядь грубих відщепів. Домінують однобічні одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання грубих пластинчастих відщепів за допомогою твердого відбійника.

Серед різноманітних наконечників стріл переважають форми красносільських та посткрасносільських типів: черешкові вістря (рис. 2, 1-3), асиметричні наконечники алтинівського типу або «прапорці» (рис. 2, 5-14), численні трапеції, переважно асиметричні високих пропорцій (рис. 2, 15-25). Досить багато пластин зі скошеним ретушшю та псевдомікорізьцевим сколом кінцем (рис. 2, 26-29), які, схоже, є напівфабрикатами мікролітів. Зустрічаються сегментоподібні вістря, що переходять у обушкові ножі з прямою або випуклою спинкою, вкритою стрімкою ретушшю (рис. 2, 30-31). При виготовленні мікролітів широко застосовувалося глибоке, круте ретушування заготовки в красносільських традиціях.

Великими серіями представлені кінцеві скребачки на грубих пластинчастих відщепах. Зрідка трапляються подвійні та підокруглі скребки на відщепах. Нечисленні різці кутових та бічних ретушних типів, виготовлені на відщепах. Знайдено кілька грубих сокир на відщепах з перехватом.

Комплекси пісочнорівської культури Подесення мають прямі паралелі в колекціях крем'яних виробів гренської культури Східної Білорусі та ієнівської верхів'їв Волги й Оки. Висловлена навіть думка, що усі три культури – це локальні варіанти єдиного культурного явища¹³. Пісочнорівські стоянки Середнього Подесення, враховуючи численні радіокарбоніві дати аналогічних стоянок ієнівської культури Верхньої Волги, датуються першою половиною – серединою мезоліту, тобто 9-8 тис. до н.е.

Більшість сучасних дослідників генетично пов'язують пісочнорівську культуру з лінгбійською лінією розвитку у Східній Європі. Її безпосереднім нащадком вважається красносільська культура (Східний Аренсбург) Полісся, басейнів Німану, Верхнього Дніпра, Десни¹⁴. Перехідними пам'ятками від красносільської до пісочнорівської культур вважаються стоянки типу Боровка Верхнього Подніпров'я¹⁵. Їхній інвентар характеризується наконечниками лінгбійських та красносільських типів, а також архаїчними асиметричними вістрями алтинівського типу.

Пам'ятки типу Боровка на підставі архаїчності крем'яного інвентаря традиційно датують початком мезоліту і вважають першим етапом розвитку культури. Розвиненіші матеріали відомі зі стоянок типу Пісочний Рів, інвентар яких описаний вище. Типологічні аналогії цим комплексам, як зазначалося, дають матеріали більшості ієнівських стоянок Верхньої Волги, котрі надійно датовані радіокарбонівим методом першою половиною – серединою мезоліту.

Останній етап розвитку пісочнорівської культури на Десні представлений групою стоянок типу Студенок (рис. 3), розкопаних 1981 р. біля Новгорода-Сіверського¹⁶. Крем'яний інвентар цих пам'яток (Студенок, Мураги, Попове Озеро, Віть 1, 2) за головними показниками є пізнішим етапом розвитку пісочнорівського. Вироби дрібніші, розвиненіші. Домінує відщеп як форма заготовки. Серед нуклеусів переважають одно- та двоплощинні для нерегулярних пластин та відщепів. У мікронаборі домінують високі асиметричні, рідше симетричні трапеції на відщепах (рис. 3, 1-17).

Зустрічаються окремі алтинівські вістря (рис. 3, 18), високі трикутники, пластини зі скошеним кінцем (рис. 3, 19, 20). Невеликою серією представлені наконечники на пластинах (рис. 3, 21-23), масивні в перетині свердла (рис. 3, 24).

Численні скребачки – неправильної форми, підокруглі, кінцеві виготовлені з відщепів (рис. 3, 25-31). Серед різців переважають бічні ретушні на грубих відщепах (рис. 3, 32-34). Виразною серією представлені двобічно оброблені сокири, тесла, листоподібні наконечники (рис. 3, 35, 37).

Багато в чому подібний кремій ранньонеолітичних стоянок типу Вирчище Подесення дав підстави припускати участь пам'яток типу Студенок у генезі неоліту Десни¹⁷.

Отже, пісочнорівська мезолітична культура басейну Десни є місцевим явищем, що сформувалося на Верхньому Дніпрі та у Подесенні на культурних традиціях західного походження (культури Лінгбі та Красносілля).

Кудлаївка

Яскравою мезолітичною пам'яткою Подесення є стоянка Кудлаївка, що дала назву окремій мезолітичній культурі Полісся. Стоянку відкрив 1925 р. М.Я.Рудинський¹⁸. Кілька спроб пошуків, придатних для розкопок ділянок пам'ятки, пізніше здійснили В.С.Куриленко, Д.Я.Телегін, Л.Л.Залізник. Пам'ятка розташована на краю піщаного узвишся в заплаві правого берега Десни біля села Кудлаївка на Чернігівщині. Вся колекція М.Я.Рудинського походить зі зборів на поверхні, налічує 4555 предметів, у тому числі 129 ретушованих знарядь, і зберігається у фондах Національного історичного музею України у Києві.

Виробам з Кудлаївки властивий мікролітизм і відщеповість. Переважну більшість знахідок становлять дрібні відщепи місцевого плямистого кременю і вкриті люстром від перевітання вітром піщаного шару. Домінують одно- та двоплощинні ядрища для пластинчастих відщепів (рис. 4, 79-82). Характерна крута, обрубуюча край заготовки ретуш, за допомогою якої виготовлялися численні мікроліти (рис. 4, 1-65). Переважна більшість з них представлена різноманітними мікрровкладнями: кудлаївськими вістряма (рис. 4, 1-14, 19-29), пластинками з притупленим краєм (рис. 4, 33-46), поодинокими сегментоподібними (рис. 4, 30-32) та коморницькими вістряма (рис. 4, 15-18). Примітною особливістю пам'ятки є виразна серія наконечників стріл на дрібних пластинах (рис. 4, 47-55). Більшість з них має плоску підтеску з черевця, як на стрілах свідерської культури. Знайдено 14 трапецій, переважно високої форми (рис. 4, 69-73). Невеликою, але виразною серією представлені свердла (рис. 4, 47-55). Численні й різноманітні скребачки виготовлені з відщепів (рис. 4, 66, 67, 74-78). Різець усього один на відщепі (рис. 4, 68).

Стоянки з подібним мікролітичним інвентарем відомі на захід від Чернігівщини по всьому Поліссю, а також на Німані. На Київщині це стоянки Таценки, Кухарі, Мартиновичі, Вали, Броди, Річище, Селище, Коржі; на Волині – Криниця, Поляни, Рудня, Омит, Люботинь 3, Бітьон, Великий Мінськ; у Білорусі – Озерна, Білосорока, Кожангородок; у Литві – Піпляй 1С, Кабеляй 2В; у Східній Польщі – Люта, Ставинога. Близьким аналогом кудлаївським пам'яткам Полісся є коморницька культура Польщі, крем'яні комплекси якої вирізняються наявністю великих серій трикутників та нечисленністю кудлаївських вістрів.

На думку більшості фахівців, культура датується першою половиною мезоліту (9-8 тис. до н.е.), походить від культур Коморниця Польщі та Дювенсі Німеччини, а отже, просунулася у Полісся із заходу. Стоянка Кудлаївка на Чернігівщині є крайнім східним пунктом просування цього населення Поліссям на схід. Судячи з виразної серії трапецій, її слід віднести до пізнього етапу існування культури і датувати 7-6 тис. до н.е. Кудлаївська людність, схоже, співіснувала з пісочнорівською, займаючи, головним чином, пониззя Десни, де подібні матеріали відомі зі зборів під Черніговом.¹⁹

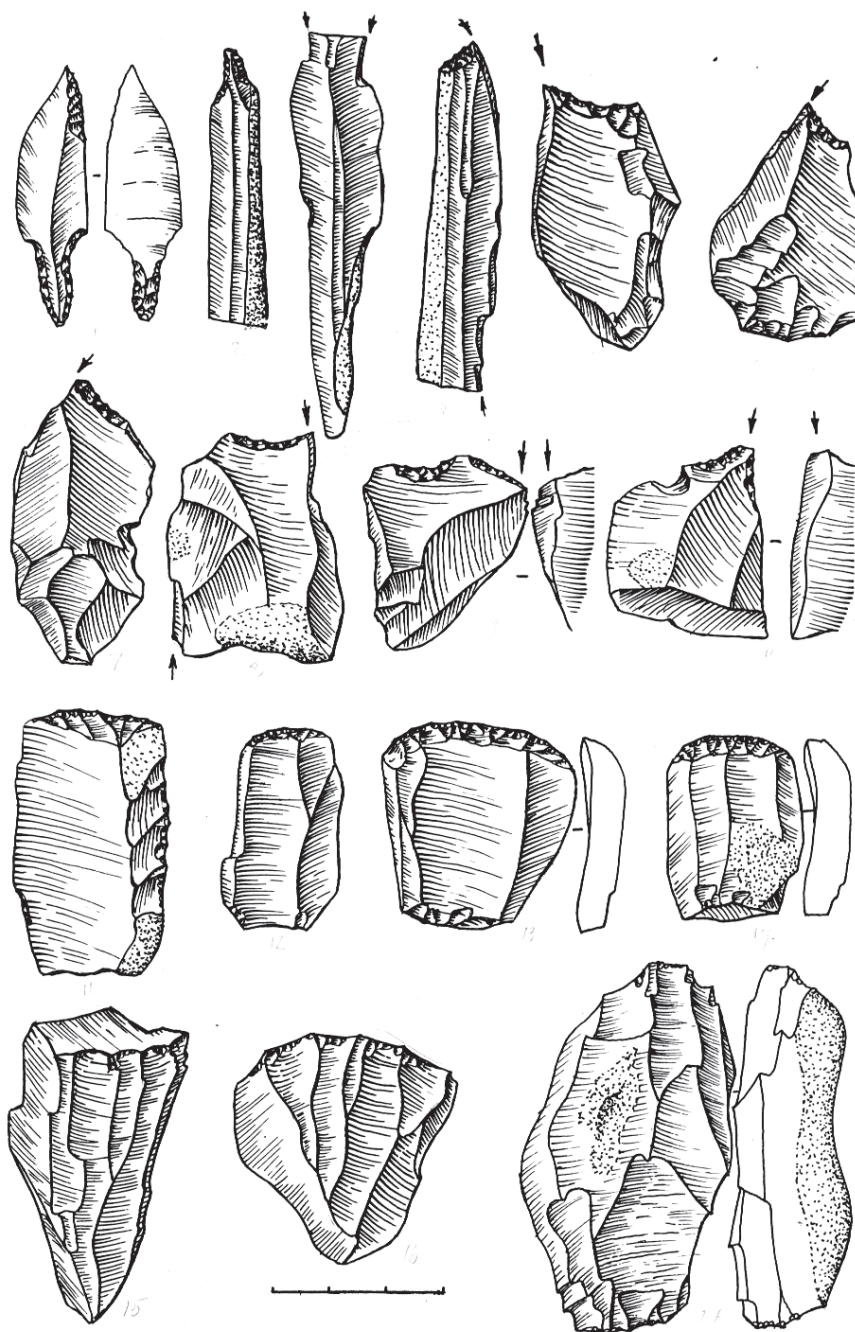

Рис. 1. Смячка XIV Б. Крем'яні вироби.

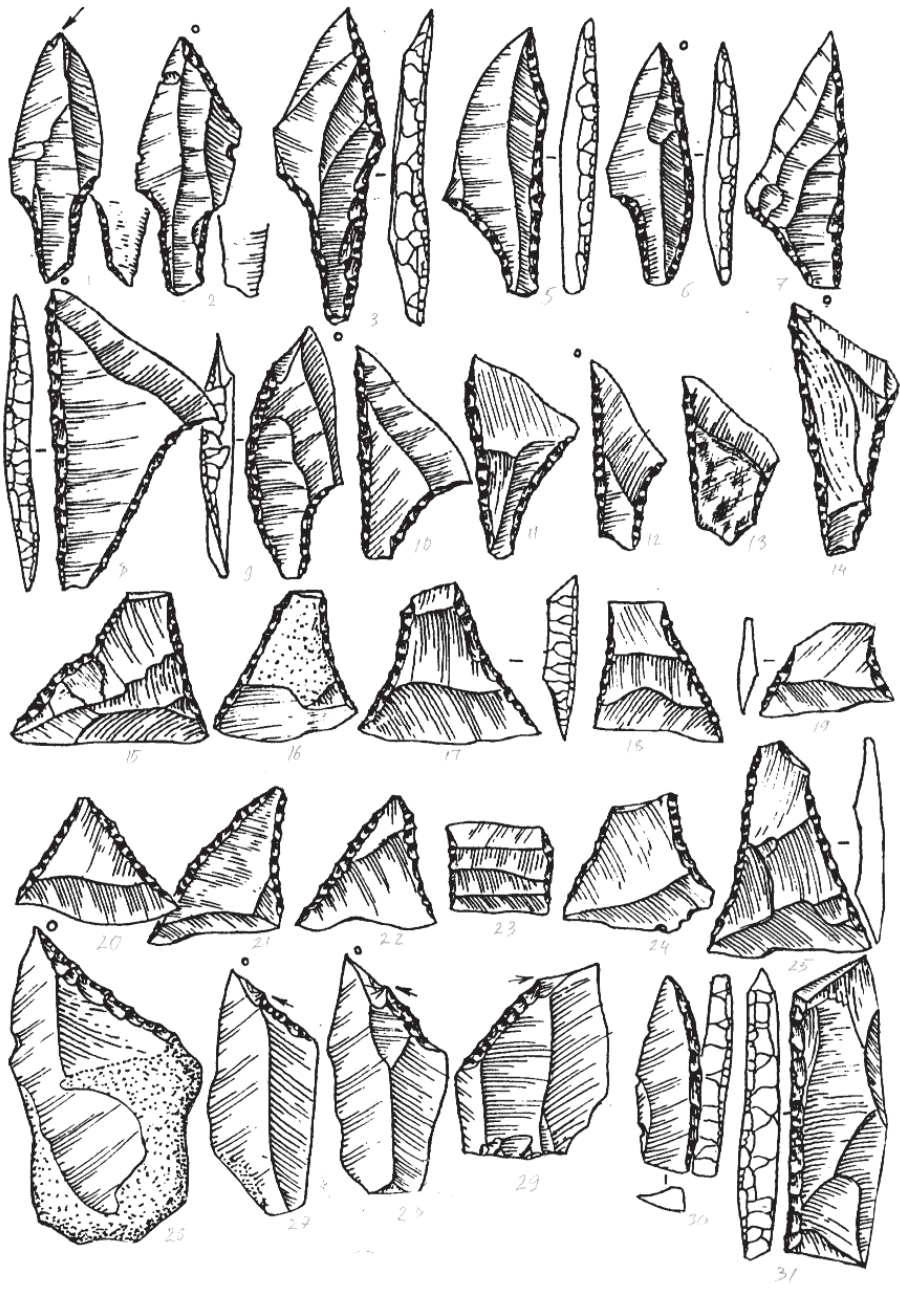

Рис. 2. Пісочний Рів. Наконечники стріл.

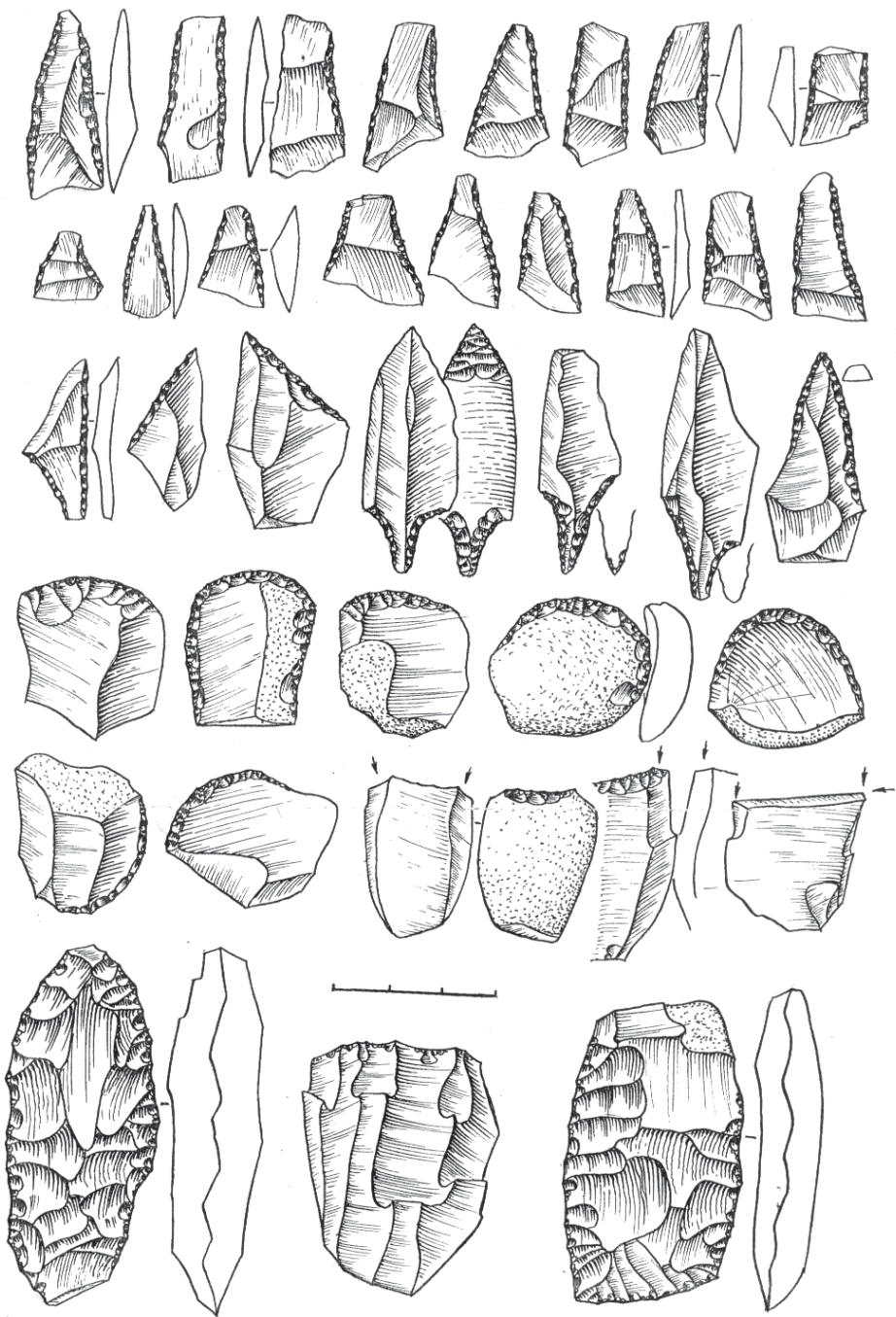

Рис. 3. Студенок. Крем'яний інвентар.

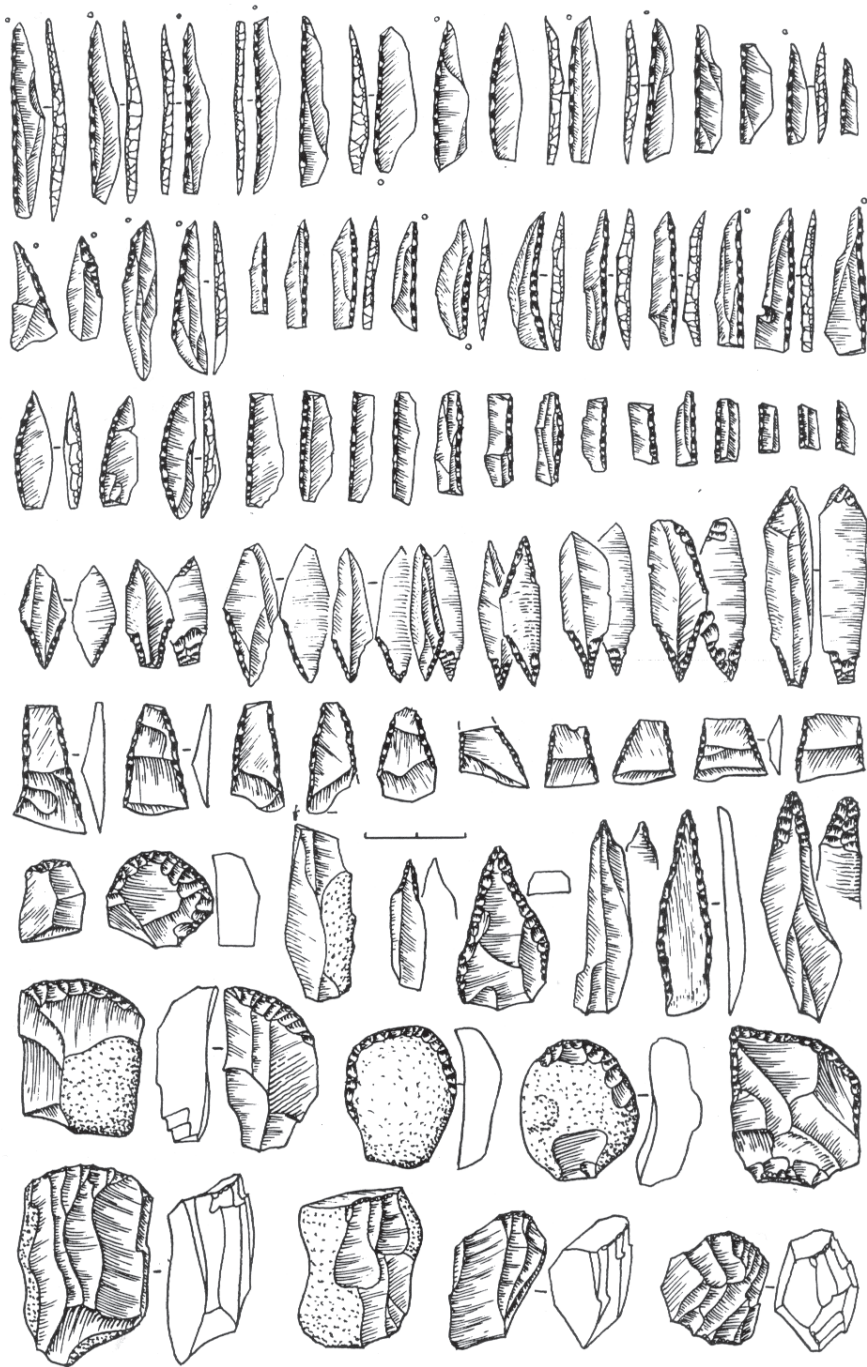

Рис. 4. Кудлаївка. Крем'яний інвентар.

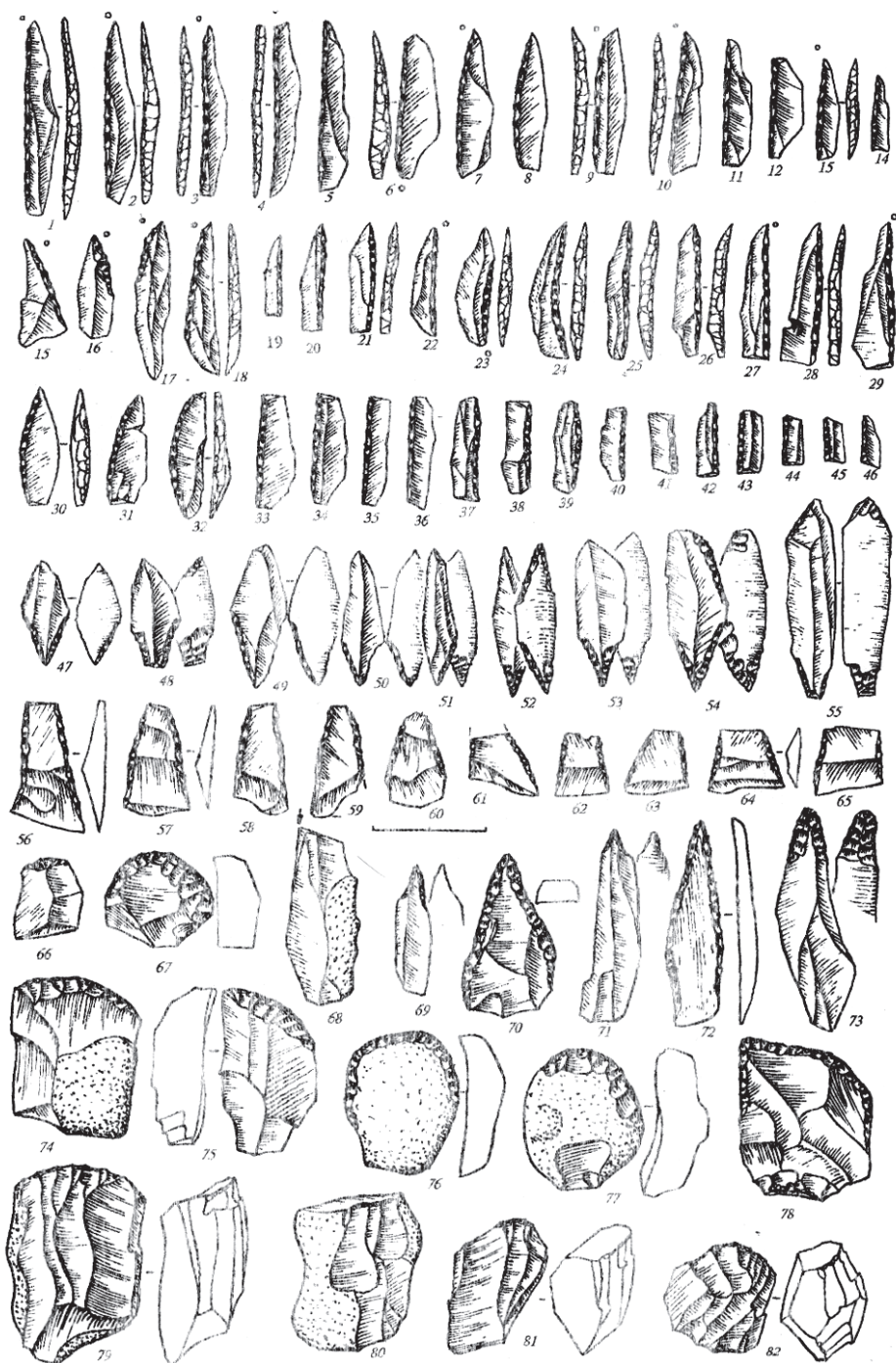

Рис. 5. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Кудлаївка, за М.Я. Рудинським.

Висновки

Сучасний стан археологічних джерел дає підстави стверджувати, що починаючи з фінального палеоліту (принаймні 12-11 тис. р. тому) встановився тривкий культурний зв'язок Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся з населенням розташованих західніше задрових низин – Поліської, Польської, Північно-Німецької. Як природно-кліматичні умови Полісся є органічним продовженням природних умов згаданих низин, так у культурно-історичному сенсі Полісся з Новгород-Сіверщиною включно з фінального палеоліту до Середньовіччя було тісно пов'язане з центрально-європейськими низовинами. З останнього тисячоліття льодовикової доби через басейни Вісли та Прип'яті на схід періодично котилися хвилі носіїв західних культурних традицій – Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кудлаївка, під впливом яких постали такі місцеві культурні явища, як Смячка, Пісочний Рів, Студенок. Виняток становить доба неоліту, коли у 5-4 тис. до н.е. у басейні Десни та Сейму з півночі просунулося населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, яке, на думку більшості фахівців, було далеким прашуром фінських народів. Однак у 3-2 тис. до н.е. ці протофінські племена витискаються з Середньої Десни назад на північ новими хвилями мігрантів із заходу – людністю культури кулястих амфор, шнуровиками, пізніше тшинецько-комарівської культури. На основі традицій цих мігрантів сформувалася спочатку середньодніпровська культура, а потім сосницька. Саме від них через Милоград та Юхнове доби раннього заліза тягнеться етнокультурна неперервність до середньовічних балтів Верхнього Дніпра та Десни.

Джерела та література:

1. *Копытин В.Ф.* Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 60. – 66. *Він же.* Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с. *Він же.* У истоков ип.ской культуры. Боровка.- Могилев, 2000.- 143 с.
2. *Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с. *Кольцов Л.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с. *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989а. – 182 с. *Зализняк Л. Л.* Передісторія України X-V тис. до н.е. - К., 1998. -307 с. *Зализняк Л. Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України.-К., 2005.- 184 с.
3. *Вознячук Л.Г.* К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.-с.62. *Якушко О.Ф., Махнач Н.А.* Основные этапы позднеледников'я и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии.-Минск, 1973.- С.79.
4. *Пазинич В.Г.* Геоморфологічний літопис великого Дніпра.-Ніжин, 2007.-с.108-118. *Зализняк Л.Л.* Дніпро-прип'ятьська катастрофа фінального палеоліту // Археологія 3.- 2008.
5. *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя., с.12-20. *Він же.* Фінальний палеоліт., с.44-51.
6. *Рудинський М.* Смячка. Коротке звітлення за р. 1926. – К.:ВУАК., 1927. – С. 118 – 122. *Він же.* До питання про культури мезолітичної доби на Україні // Антропология. – № 1. – 1928. – С. 73 – 91.
7. *Зализняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 74 – 142.
8. *Рудинський М.Я.* Передісторичні розшуки у Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 13 – 26.
9. *Воеводский М.В.* Важнейшие итоги деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. – Вып. XX. – М. – Л., 1948. – С. 36 – 44. *Він же.* Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.– Вып. XXXI.– 1950.–С.96 – 120. *Воеводский М.В.,* Формозов А.А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК. – Вып. XXXV. – 1950. – С. 42 – 54.
10. *Зализняк Л.Л.* Деснянська мезолітична культура // Археологія. –№ 46. – 1984б. – С. 1 – 17.
11. *Зализняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита., с.108-120.
12. *Зализняк Л.Л.* Деснянська мезолітична культура. *Він же.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита., с.108-134. *Він же.* Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. с. 44-52. *Він же.* Передісторія, с.145-150, *Зализняк Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчук С.П.* Археологічна експедиція НАУКМА 2002 р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум, ип., 11, Археологічні студії, К., 2003.- С.5-13. *Він же.* Фінальний палеоліт., с.55-62.

13. Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация..., с.124.
14. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура..., с. 15. *Він же*. Население Полесья..., с. 48, *Кравцов А.Е.* О хронологии бутовской и иневской мезолитических культур в Волго-Окском междуречье // Актуальные вопросы археологии Верхне-Окского междуречья. – М., 1991, – С. 38 – 59. *Сорокин А.Н.* К вопросу о периодизации и хронологии иневской культуры // Археологические памятники Волго-Клязминского междуречья.– Иваново, 1990. – С. 31 – 35.
15. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура...С.15. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита. С.123.
16. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура...С.8-13. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита... С.124-134. *Він же*. Население Полесья... С.49-52.
17. Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура. С.13. *Він же*. Культурно-хронологическая периодизация мезолита... С.134.
18. *Рудинський М.Я.* Передісторичні розшуки у Північно-Східній Чернігівщині... С. 25.
19. *Баран-Бутович М.Г.* Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи // Антропология. – № 2. – К., 1929. – С. 233 – 240.

Олена Черненко

●

ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ

Мізинська стоянка – одна з найвідоміших археологічних пам'яток України та, безумовно, найвідоміша археологічна пам'ятка Чернігівщини. Традиційно вважається, що її було відкрито Федором Кіндратовичем Вовком, який улітку 1908 р., напередодні XIV археологічного з'їзду в Чернігові, провів розкопки на місці знаходження кісток мамонта у садибі козака Сисоя Кошеля. Це твердження можна зустріти в багатьох виданнях останніх десятиліть,¹ проте в науковій літературі існують дещо інші версії історії відкриття пам'ятки.

На думку О. Франко, стоянка була відкрита Ф. Вовком 1907 р. Дослідниця посилається на спогади доньки Ф.К. Вовка, Галини, яка згадує, що ще 1907 р. її батько оглянув Мізинську стоянку: «весною 1907 р. Хв.[едір] К.[Кіндратович] виїхав з Петербурга на Україну... Знаючи, що в Чернігові на майбутній 1908 рік готують археологічний з'їзд, а до нього виставку, Хв. К. вирішив по дорозі заїхати до Чернігова. Ще на пароплаві, що йшов від містечка Макошин до Чернігова, Хв. К. почув, що туди з села Мізеня* днями привезли якісь велетенські кістки. І справді – в Чернігівському музею просто долі лежала купа кісток мамунтів й інших незвичних звірів, а коло них і червона земля, в якій їх знайшли. Хв. К. зразу помітив в тій землі дрібні чорні камінці й пізнав, що це знаряддя з кременю, палеолітичних часів з Мадленської доби»². Далі Галина Вовк згадує про те, що її батько тоді ж відвідав Мізин. Там він оглянув яму під погріб у садибі козака Кошеля, де були знайдені кістки мамонта, і домовився з господарем припинити будівництво погребя, доки не буде проведене археологічне дослідження. Самі дослідження, за спогадами Галини, відбулися влітку наступного, 1908 р.

1907 р. вважав датою відкриття Мізинської стоянки також Іван Гаврилович Шовкопляс. Хоча він дещо інакше викладає історію відкриття пам'ятки в монографії «Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху», виданій у Києві 1965 р. : «...в 1907 г. при сооружении погребя... были обнаружены крупные кости мамонта. ...О находке костей стало известно ЧГУАК** в Чернигове и Черниговскому отделению Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда... Их представитель, прибыв в с. Мезин,

собрал обнаруженные кости мамонта и провёл небольшие зачистки... Доставленные в Чернигов кости ископаемых животных из Мезина в 1908 г. были экспонированы среди доисторических древностей Черниговской губернии на выставке XIV Археологического съезда. Осматривая их, участник съезда, крупный специалист в области изучения палеолита... Ф.К. Волков (Вовк) обнаружил в приставшем к ним лёссе небольшое число мелких кремней, с признаками искусственного расщепления... Оценив научное значение находки из Мезина, Ф.К. Волков... летом 1908 г. посетил Мезин и произвёл на месте обнаружения раскопки...»³.

У цілому наведена версія не суперечить спогадам Галини Вовк, але в ній згадується, що дослідженням Ф. Вовка передували розшуки та «зачистки», здійснені 1907 р. представником Чернігівського попереднього комітету по влаштуванню XIV Археологічного з'їзду.

Про ці розкопки («зачистки») згадують також дослідники старшого покоління, наприклад, М. Грушевський: «Довідавшись... (про випадкові знахідки в садибі Сисоя Кошеля. – **О.Ч.**), один з членів Чернігівського організаційного комітету археологічного з'їзду постарався розкопати кручу в сусідстві ...і тим самим збільшити первісну знахідку рядом інтересних взірців»⁴. Сам Ф. Вовк у доповіді на XIV археологічному з'їзді, присвяченій Мізинській стоянці, відзначив, що раніше за його розкопки, «благодаря заботам одного из членов Предварительного комитета съезда... была раскопана небольшая часть склона...», а саме, «начали рыть траншею, несколько ниже погребца по направлению к церкви, в месте, где ещё прежде были замечены кости мамонта. В этом месте сделана была небольшая прямоугольная выемка метра на 1,1/2 вглубь ската террасы».⁵ На жаль, ім'я представника Чернігівського попереднього комітету, автора розкопок, Ф. Вовк не наводить.

Відомо, що Попередній комітет з підготовки XIV з'їзду створили у Чернігові 1906 р. Ним була розроблена спеціальна «Программа подготовительных работ к XIV Археологическому съезду», яка, серед інших заходів, передбачала збір матеріалів на території губернії для створення виставки⁶. Каталогізацією надісланих на виставку матеріалів займався Петро Михайлович Добровольський, завідувач справ Чернігівської архівної комісії, один із провідних її діячів. Людина різнобічних інтересів, П. Добровольський був обізнаний і з археологією – брав участь у роботі двох археологічних з'їздів (у Харкові та Катеринославі), неодноразово здійснював розкопки на Чернігівщині за дозволами Імператорської археологічної комісії.⁷

Як можна дізнатися з матеріалів Чернігівської архівної комісії, саме П. Добровольський звернув увагу на знахідки, надіслані на виставку священиком с. Мізин – кістки мамонта, вириті в садибі Сисоя Кошеля.⁸

За ініціативою П. Добровольського у жовтні 1907 р. у Мізині були здійснені невеликі розкопки, які фінансувалися Чернігівським попереднім комітетом⁹. Водночас серед мешканців селища провели збір експонатів та опитування щодо знахідок попередніх років. Заклопотаний роботою, пов'язаною з організацією з'їзду, П. Добровольський оприлюднив лише коротке повідомлення про розшуки у Мізині в передмові до каталогу виставки XIV Археологічного з'їзду⁹. Згадки про ці роботи зустрічаються також у каталозі Чернігівського музею 1915 р. (з розкопок 1907 р. до музею надійшли кістки мамонтів від двох скелетів та інш.)¹⁰, а найдетальніше схарактеризував перебіг подій у своїх спогадах соратник П. Добровольського Аркадій Верзилов¹¹.

Місце розкопок П. Добровольського Ф. Вовк обстежив 1908 р. Як виплаває зі змісту його доповіді на Археологічному з'їзді, Ф.Вовк провів розчистку «розкопу» 1907 р., визначив характер залягання культурного шару та геологічну ситуацію на місці знахідки. В доповіді також є досить коректні вказівки на те, що попередні

(перші) розкопки Мізинської стоянки були проведені недбало та некваліфіковано¹².

Безумовно, можна погодитись, що наукове відкриття пам'ятки, її професійне визначення зробив саме Ф. Вовк. П. Добровольський не мав достатнього рівня наукової підготовки, щоб належним чином здійснити дослідження та оцінити свої знахідки, хоча йому і належить першість у розкопках.

Напевне, подібно до багатьох своїх сучасників, П. Добровольський розглядав археологічні розкопки як засіб отримання “старожитностей”. Якщо оцінювати його розшуки 1907 р. у Мізині з цієї точки зору, то наслідки виправдали всі сподівання: були знайдені численні кістки мамонта і “допотопних тварин”. Колекцію привезли до Чернігова пароплавом по Десні (саме про цю подію, скоріше за все, йдеться у спогадах Галини Вовк)¹³. На виставці з'їзду кістки допотопних тварин займали середину першого залу та “привлекали внимание не только членов съезда, но и посторонней публики”¹⁴.

Таким чином, ми можемо вважати датою відкриття Мізинської стоянки або 1907 р., рік перших, некваліфікованих розкопок, здійснених П. Добровольським, або 1908 р. – рік перших наукових досліджень пам'ятки, здійснених Ф. Вовком. Хоча між цими подіями простежується певна логічна послідовність та хронологічний зв'язок: якби чернігівський краєзнавець Петро Михайлович Добровольський не звернув увагу на мізинські знахідки, то наукові дослідження Ф. Вовка 1908 р. навряд чи відбулися б.

Джерела та література:

1. Словник-довідник з археології – К., 1992. – С. 394; Чернігівщина. Енциклопедичний словник-довідник. – К., 1990. – С. 456.
2. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 232.
3. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 12; див. також Шовкопляс И.Г. Мізинська стоянка // Радянська енциклопедія Історії України. – Т.3. – С. 145.
4. Техніка і умілість палеолітичної доби в находках Мізинського селища // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 17.
5. Волков Ф.К. Палеолитическая стоянка в с. Мезин Черниговской губернии // Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т.3. – С. 262.
6. Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 4 – 5.
7. Черненко О., Ясноўська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34 – 40.
8. Труды ЧГУАК 1909.– Чернигов, 1910. – Вып. 8. – Отдел 2-й. – С. 203 – 204.
9. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С.2.
10. [Каталог] Черниговский соединённый исторический музей Городской и Учёной Архивной Комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. – Чернигов, 1915. – С. 18.
11. Верзилов А.В. Пётр Михайлович Добровольский, биографический очерк с приложением портрета П.М. Добровольского // Труды ЧГУАК 1909 – 1910. – Чернигов, 1910.– Вып. 8. – Отдел 2-й. – С. 194 – 204; Він же. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик. – 1991. – №№ 1 – 2. – С. 158.
12. Волков Ф.К. Вказана праця. – С. 265.
13. Верзилов А.В. Мої спогади... – С. 204.
14. Горгалов Н.К. Доклад о деятельности XIV Археологического съезда в Чернигове 1 – 12 августа 1908 г. // Известия общества археологии, истории и этнографии. – Казань, 1908. – (Отдельный оттиск). – С. 8 – 9.

* На початку ХХ ст. використовувалась назва селища Мізинь (Мъзинь), звідси – «Мізинська стоянка», що не відповідає сучасному найменуванню населеного пункту: Мезин. За легендою, селище назване на честь засновника, проте, можливо, топонім утворено з балтської, від *mez* – «ліс».

** Черниговская губернская учёная архивная комиссия.

*** Це чи не єдина дослідницька експедиція, яку фінансував Чернігівський комітет, інші приурочені до з'їзду дослідження здійснювались коштом Д.Я. Самоковасова.

УМОВИ ІСНУВАННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

Стоянка Мізин уходить до групи пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, які протягом багатьох років досить детально комплексно вивчаються спеціалістами різних галузей – археологами, палеогеографами, палеопедологами, палінологами, палеозоологами та ін. Завдання таких досліджень – відтворити природне оточення давньої людини, показати його взаємодію з нею.

Басейн Десни, де розташована стоянка Мізин, – це один з районів, в якому є численна група пам'ятників середнього та пізнього палеоліту. Це - мустьєрські стоянки Хотилеве 1, Бетове, Неготине, Чулатове III та ін. і пізньопалеолітичні стоянки Хотилеве 2, Єлисеєвичі, Пушкарі, Юдинове, Тимонівка.

Природні умови існування тут людини для більшості з них встановлені за результатами комплексу досліджень, серед яких чи не найголовнішу роль відіграють дані палінологічного аналізу. Результати спорово-пилкового (палінологічного) аналізу отримано для стоянок Хотилеве 2 (Зеліксон, Моносзон, 1972), Пушкарі 1(Погон) та Юдинове (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999), Тимонівка (Величко, Грехова, Губоніна, 1977). До цього переліку можна віднести і стоянки Середнього Дніпра - Межиричі (матеріали Е.Зеліксон, 1977; О.Новенко та М.Комар, 2001), Добранічівка (Дубняк, Пашкевич, 1978). Разом з даними археологів завдяки таким дослідженням відтворено умови існування мешканців стоянок.

Пилкові спектри з культурних шарів стоянок Хотилеве, Авдієве, Єлисеєвичі, Тимонівка, Юдинове подібні між собою. В них переважає пилко трав, серед яких є типові степові ксерофіти, котрі зараз не зустрічаються в басейні Десни, та рослини, характерні для несформованого ґрунтового-рослинного покриву. Серед пилку дерев найчастіше зустрічається пилко сосни та берези, зрідка – ялини, в незначній кількості дерев, що відносяться до сибірського елемента, – модрини, ялиці, кедрової сосни. Спори також характеризують арктичну або аркто-альпійську рослинність: *Botrichium boreale*, *Selaginella selaginoides*.

У сучасному рослинному покриві аналогів для середовища існування пізньопалеолітичної людини немає. Це був своєрідний рослинний покрив відкритих ландшафтів, в якому поєднувались тундрові та степові угруповання з участю соснового, березового та модринового рідколісся. Така рослинність, сформована за умов континентального та помірно-холодного клімату, отримала назву перигляціального лісостепу (Гричук, 1973). Для неї характерним був добре розвинутий трав'яний покрив з невеликими сосновими (подекуди з домішкою ялини) та березовими (в тому числі і куштовидна береза) ділянками. Серед великої кількості типових ксерофітів, тобто рослин посушливих степів, таких як білолозник сирій (*Eurotia ceratoides*), віниччя сланке (*Kochia prostrata*), ефедра двоколоскова (*Ephedra distachya*), рослин, сучасні ареали яких не охоплюють басейну Десни, були також холододлюбні рослини (*Botrychium boreale*, *Selaginella selaginoides*), невелика кількість сибірських елементів – модрини (*Larix*), ялиці (*Abies*) і сосни кедрової (*Pinus cembra*) та холододлюбивого *Alnaster fruticosus*, який у наш час зустрічається в районах вічної мерзлоти. Невеликі лісові ділянки займали долини балок та річок, вододіли вкривала степова рослинність та лучні і кушові формації.

Рослинний покрив був доброю ресурсною базою як для збиральництва, так і для існування пізньоплейстоценових тварин, у складі якої були мамонт, північний

олень, бізон, сайга, дикий кінь. Очевидно, що об'єктом пізньопалеолітичних мисливців перш за все були великі стадні тварини. Середнє Подніпров'я та Полісся - це область поширення пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів. У степу полювали переважно на бізонів, тура, диких віслюків (Долуханов, Пашкевич, 1977, с. 137 – 140). Поблизу стоянки Мізин відомо близько 15 місцезнаходжень залишків мамонта, біля стоянки Пушкарі знайдено велике скупчення їхніх залишків.

Мешканці поселень, важливим заняттям яких було полювання на мамонтів, розташовувались тут у різні пори року. Стоянки Мізин, Добранічівку, Межирічі, Гінці дослідники вважають зимовими поселеннями. Вони розташовані на низьких надзаплавних рівнях, при виході балки в долину великої ріки. Стоянки Пушкарі 1, Чулатове 2 та ін. займали високі ділянки рельєфу й існували у весняно-літній період. П.С.Шидловський пов'язує різне розміщення стоянок з пересуванням стада мамонтів у різні пори року. В теплу пору року внаслідок танення криги і заболочування заплав мамонтові стада змушені були пересуватись на підвищені ділянки рельєфу (Шидловський, 2005, с. 76).

Для стоянки Мізин немає палеоніологічних даних. Складно визначити стратиграфічне положення культурного шару в делювіальній товщі балочної тераси. Його утворення, на думку А.О.Величко, згідно із загальною стратиграфічною ситуацією району та співвідношенням поверхні стоянки з надзаплавними терасами Десни, відбувалося не пізніше 20 000 років тому, хоч є декілька різнорідних дат : $27\ 500 \pm 800$, $21\ 600 \pm 2\ 200$, $15\ 100 \pm 200$. (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999, с. 37).

Найближче до Мізинської стоянки міститься група пізньопалеолітичних стоянок Пушкарі - Пушкарі 1, Погон, Бугорок, які розташовані на мисі, утвореному долиною Десни та широкою давньою балкою Мосолів Рів.

Культурний шар стоянки Пушкарі 1 має декілька дат: $16\ 775 \pm 605$; $19\ 010 \pm 220$; $20\ 600 \pm 1300$; $20\ 700 \pm 500$. Стоянка Погон має дату $18\ 690 \pm 770$. Стоянка Бугорок за станом кремневої індустрії наближена до стоянки Тимонівка 1, для якої визначено дати $12\ 200 \pm 300$; $14\ 530 \pm 120$; $14\ 750 \pm 120$; $15\ 300 \pm 700$.

Група стоянок Пушкарі існувала в умовах сурового періоду максимального похолодання останньої льодовикової епохи, і згодом людина залишила цю місцевість у зв'язку з деградацією багаторічної мерзлоти та активізацією ерозійних, делювіальних та еолових процесів (Величко та ін., 1999, с. 28). Такі процеси, можливо, зруйнували поверхню, на якій розташовувалася стоянка.

Результати палеоніологічного аналізу стоянки Погон та Пушкарі 1 дають можливість реконструювати рослинний покрив періоду існування тут людини (дані О.Новенко). Отже, рослинний покрив мав вигляд перигляціального лісостепу. В долині Десни та в ярах росли соснові, березово-соснові ліси з підліском з кущовидних беріз *Betula nana*, *Betula humilis* та *Alnaster fruticosus* і потужним покривом з папоротей родини Polypodiaceae та *Botrychium lunaria*. Знайдено також спори мікротермного виду, відсутнього в сучасній флорі центру Російської рівнини *Botrychium boreale*. Відкриті простори займали степові ценози та лучна рослинність. Несформований ґрунтовий покрив та піщані ділянки займали *Botrychium lunaria*, *Chenopodium album*, *Centaurea cyanus* (Величко та ін., 1999, с. 28 – 30). Про перигляціальний характер степових формацій свідчить наявність у спорово-пилкових спектрах пилку рослин-індикаторів таких формацій – *Ephedra*, *Artemisia* s/gen.*Seriphidium*.

Стоянка Хотилеве 2 має дату (за кістками мамонта) $23\ 600 \pm 270$, $24\ 960 \pm 400$ (Величко, Грибченко, Куренкова, Новенко, 1999, с. 26). За палеоніологічними даними (Зеліксон, Моноссон, 1972), під час існування стоянки були невеликі ділянки дерев та кущів, рослинний покрив мав строкатий вигляд. Тут траплялися представники бореальної та арктобореальної рослинності, рослини степів, напівпустель та пустель.

Стоянка Юдинове має декілька дат, отриманих для культурного шару, згідно з якими вона існувала близько 14 тисяч років тому. (Величко та ін., 1999, с. 33).

Культурний шар лежить у горизонті незначного ґрунтоутворення, який сформувався в умовах деякого пом'якшення кліматичних умов. Такі умови вплинули на стан рослинного покриву. В його складі зростає значення лісових формацій з сосни та домішку ялини, в складі трав'янистого покриву відкритих просторів значну роль відігравали злаки та різноманітне різотрав'я.

Отже, як видно зі складу спорово-пилкових спектрів, у незначні періоди потепління у складі рослинного покриву збільшувалася кількість дерев, з'являлися теплолюбні широколисті породи. Саме до періоду потепління, під час якого сформувався ембріональний викопний ґрунт, належить формування культурного шару Добранічівської стоянки. Культурний шар її датується фінальною стадією пізнього палеоліту, в межах 14 – 12 000 років тому. В наш час стоянка знаходиться в зоні лісостепової рослинності, а в період утворення ембріонального ґрунту це був перигляціальний лісостеп з невеликими сосновими та березовими ділянками, серед яких траплялася і низька береза *Betula humilis*, цей невеликий кущ, який тепер зрідка зустрічається на болотах Полісся і в північній частині Правобережного Лісостепу. В трав'яному покриві значну роль відігравали ксерофіти, представники родів сонцезвіт (*Helianthemum*), скабіоза (*Scabiosa*), цикорій (*Cichorium*), молочай (*Euphorbia*). Рослини з роду сонцезвіт ростуть переважно на сухих кам'янистих ділянках, на виходах вапняків та мергелів. Представники роду скабіоза зустрічаються на сухих степовах та кам'янистих схилах, зрідка – на сухих луках та полянах. Рід цикорій поширений по всій Україні і зустрічається переважно на відкритих ділянках, степових схилах. Рослини з роду молочай переважно займають відкриті сухі сонячні місця, степові схили, виходи вапняків, засолені піски.

У період потепління у складі лісів з'являлись теплолюбні широколистяні породи дерев – дуб та липа. Трав'янистий покрив складався з рослин різноманітного екологічного та фітоценотичного значення. Тут були рослини посушливих та засолених місцезнаходжень, порушених субстратів та типово степових ценозів. У той же час були умови для розповсюдження рослин мікротермів – гронянки (*Bothrichium boreale*), плаунка плауновидного (*Selaginella selaginoides*). Біолог сирій *Eurotia ceratoides* вказує на існування перигляціальних ценозів. Очевидно, такий складний характер рослинного покриву був зумовлений різноманітністю рельєфу та ґрунтів.

До стоянок Середнього Подніпров'я належать Межиричі.

Стоянка розташована на мисі, утвореному долинами річок Рось та Росава, на відстані 200 м від корінного схилу долини р. Рось.

Культурний шар являє собою серію концентрацій знахідок кісток, кремню та кісткового вугілля. Культурний шар перекрито лесовидними відкладами потужністю від 4.0 до 2.5 м. Даги, отримані методом $C=14$ для залишків кісток, коливаються в межах 12-15 тис. років.

Результати палінологічного аналізу (дані М.Комар) показують, що під час накопичення товщі відбувалися зміни рослинного покриву. Ці зміни дослідниця зображає так: холодний та вологий період – період потепління – холодний та сухий період.

В.А.Красилов, В.А.Зубаков та ін. відносять цей часовий інтервал до кінця мікротермалу (21-14 тис. років) – часу дуже холодного континентального клімату та початку анатермалу (14-9 тис. років) – часу зростання температур, коли кліматичні умови були нестійкими, теплі фази чергувались із холодними.

Ці ознаки дають підставу віднести час формування культурного шару до рауніського міжстадіалу (Комар, 2003, 2003 а).

Склад пилку з нижньої частини дослідженої товщі відповідає гляціальній флорі, що поширювалась тут в умовах холодного та вологого кліматів. Про це свідчить участь у палінологічних спектрах пилку беріз секцій *Nanae et Fruticosae*, наявність пилку *Alnaster fruticosus* та спор *Botrychium boreale* і *Selaginella selaginoides*. У той же час дослідниця вважає, що теплозабезпеченість у цей період була більшою, ніж

в максимальну фазу зледеніння. До такого висновку М.Комар приходять на підставі знахідок пилку беріз секції Alba та наявності пилку дуба (*Quercus*) та в'яза (*Ulmus*).

Склад пилку, виявлений у відкладах, що безпосередньо знаходяться під культурним шаром, у культурному шарі та в невеликому (10 см) прошарку, який перекриває культурний шар, відповідає лісостеповій рослинності. Тут є досить велика кількість пилку дерев, переважно сосни (*Pinus*) та кушів ліщини (*Corylus avellana*), жимолості пухнастої (*Lonicera xylosteum*), крушини (*Rhamnus* sp.), обліпихи крушиновидної (*Hippophae rhamnoides*). Крім сосни, знайдено пилок ялини (*Picea*), берези (*Betula* sect. Alba), дуба (*Quercus*), в'яза (*Ulmus*), граба (*Carpinus*). Пилок трав свідчить про поширення як степових, так і лучних ценозів.

Верхня частина відкладів сформувалась, виходячи із складу спорово-пилкових спектрів, в умовах сухого клімату. Про це свідчить перевага пилку трав, серед яких знайдені в основному представники степових ценозів *Artemisia* s/g *Seriphidium*, *Kochia prostrata*, *Eurotia ceratoides*, *Ephedra distachya* та тих, що займають території з порушеним або несформованим ґрунтовим покривом.

Джерела та література:

1. А.А. Величко, Ю.Н.Грибченко, Е.І.Куренкова, Е.Ю.Новенко. Геохронология палеолита Восточно-Европейской равнины // Ландшафтно-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене. М.: Институт географии РАН, 1999. – С. 19 – 50.
2. Гричук В.П. Итоги палинологического изучения континентального плейстоцена и историко-флористические критерии его стратиграфического расчленения. – В кн.: Проблемы палинологии. Труды III Междунар. Палинол. Конференции., М., Наука, 1973.
3. Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. М.: Наука, 1977. – С. 137 – 145.
4. Зеликсон Э.М., Моносзон М.Х. Условия обитания человека на стоянке Хотылево 2 по палинологическим данным // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М.: Наука, 1974. – С. 137 – 143.
5. Красилов В.А., Зубаков В.А., Шульдинер В.И., Ремизовский В.И. Экостратиграфия. Теория и методы. – Владивосток, 1985. – 148 с.
6. Комар М.С. Итоги палинологического исследования позднепалеолитической стоянки Межирич. – Геол. журн. – 2003. – № 4. – С. 102-106.
7. Komar M., Korniets N., Nuzhny D., Pean S. Mezhyrich Upper Palaeolithic site: the reconstruction of environmental conditions of the Late Pleistocene and human adaptation the Middle Dniپر basin (North of Ukraine) – К., вид. Шлях. Кам'яна доба України. – № 4, 2003 а. – С. 261-276
8. Пашкевич Г.А., Дубняк В.А. Палеогеографическая характеристика разреза Добраничевка // Использование методов естественных наук в археологии, 1978, - Киев. – С. 69 – 85.
9. Шидловський П.С. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. Збірка наукових статей. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С.73 – 77.

Віталій Отрощенко

●

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ В МІЗИНСЬКОМУ МІКРОРАЙОНІ

Відкриття та дослідження Мізинської верхньопалеолітичної стоянки створило довкола неї своєрідне силове поле, що притягує краєзнавців, археологів, усіх зацікавлених таємницями давнини. Ось так „виїхав необачно” 1965 року до с. Мізин і залишився там на все життя Василь Єлисейович Куриленко – тоді студент стаціонару художньо-графічного факультету Ленінградського інституту ім. О. Герцена. Цей виїзд став поворотним в його житті. Навчання в інституті він

переводить у заочний формат і поринає в створення археологічного музею в Мізині. Відтоді й розпочалося систематичне вивчення пам'яток археології Мізинського мікрорайону (Куриленко, 2005, с. 3-4).

В.Є. Куриленко розпочав свою археологічну освіту ще студентом у Ленінграді у В.П. Левенка, а завершив на курсах підвищення кваліфікації громадських археологічних кадрів республіки, очолюваних проф. Д.Я. Телегіним, у Києві в 70-х рр. XX ст. Відтоді дослідник одержує право на розвідки та розкопки за відкритими листами Інституту археології АН УРСР, згодом - ІА НАНУ. Тоді ж налагоджується його плідна співпраця з відділом археології енеоліту – бронзової доби. Завідувач відділу, а за сумісництвом і директор ІА АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І.І. Артеменко стає для В.Є. Куриленка добровільним та зацікавленим науковим консультантом, людиною, яка орієнтувала ентузіаста на виявлення та дослідження перш за все пам'яток бронзової доби, зокрема – середньодніпровської культури, а особливо - могильників. До робіт В.Є. Куриленка проявляє увагу й інший корифей української археології бронзової доби – С.С. Березанська. Її переважно зацікавили поселення мар'янівської культури та сосницького типу, що їх сумлінно та методично відкривав дослідник. 70 – 80 рр. були часом, коли В.Є. Куриленко нерідко виступав безіменним постачальником археологічного матеріалу для маститих фахівців. Тож результати його подвижницької праці стали поступово проявлятися на археологічних картах України.

У першому виданні „Археології Української РСР” (див. розділи бронзового віку) Чернігово-Сумська Наддеснянщина являла майже суцільну білу пляму (Археологія ..., 1971, карти 6-9). Автори другого видання поволі починають використовувати матеріали В.Є. Куриленка. Серед пам'яток мар'янівської культури згадані Мізин, Курилівка, Хоромки (Березанская, 1985, с. 399), а Мізин, Діхтярівка та Колодязний Горб фігурують в статті „Сосницькая культура” фундаментального видання „Археология СРСР” (Артеменко, 1987, с. 108-109, карта 21).

1990 року від подружжя київських археологів Л. Скиби та Ю. Олійника В.Є. Куриленко дізнається про передчасну смерть І.І. Артеменка. Втрата наставника стала тяжким потрясінням для ентузіаста, усамітненого в Мізині. Але життя тривало й, маючи потребу в сталому науковому спілкуванні, В.Є. Куриленко через Д.Я. Телегіна та, особисто відвідуючи столицю, поновлює зв'язки з відділом енеоліту-бронзи. Спочатку мали місце не зовсім результативні контакти з колишньою аспіранткою відділу І.Л. Сердюковою, а на середину 90-х рр. дослідник налагоджує співпрацю з нинішньою генерацією співробітників відділу. Тепер це наукове спілкування мало якісно інший характер. По-перше, В.Є. Куриленко стає активним фігурантом наукового процесу. Адже він веде не лише розвідки, розкопки, упорядкування музейної колекції, але й бере участь у регіональних та міжнародних наукових конференціях, публікації тез та наукових статей. По-друге, стає помітним зосередження уваги на конкретних найперспективніших групах пам'яток Чернігово-Сумської Наддеснянщини з їхньою подальшою публікацією, колективним осмисленням та введенням до наукового обігу. Таким чином, безцінні колекції Мізинського музею, зібрані В.Є. Куриленком, стають надбанням широкого наукового загалу, а мікрорайон перестав бути білою плямою на археологічній мапі нашої держави (Давня історія України, 1997, карти 11-13, 15).

Зокрема, співпраця з провідним дослідником діб неоліту та енеоліту на теренах України Н.С. Котовою, що працює у відділі, вилилася у велику статтю „Неолит Мезинского Подесенья” (Куриленко, Котова, 2000, с. 35-52). В дослідженні узагальнено матеріали з понад сорока пунктів дніпро-донецької спільноти та культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК). Встановлено, що в 14 випадках матеріали КЯГК перекивалися нашаруваннями середньодніпровської культури шнурової кераміки. Важливо, що спостерігається переживання керамічних традицій КЯГК у керамічному комплексі середньодніпровської культури.

Не менш вагомими матеріали середньодніпровської культури стали об'єктом

дослідження В.Є. Куриленка та провідного нині українського фахівця з вивчення старожитностей культури шнуrowої кераміки К.П. Бунятян (Куриленко, Бунятян, 2006, с. 88-96). На карту середньодніпровської культури нанесено та до наукового обігу введено 36 нових пам'яток. Автори слушно зазначають, що на мапі пунктів культур шнуrowої кераміки Мізинський регіон лише 20 років тому поставав „напівпустельним” (див.: Артеменко, 1987 а, с. 36, карта 3). Цілком спростувавши такі уявлення, вони наголошують на переважно мобільному характері життя населення середньодніпровської культури на тимчасових стійбищах. Реконструється тип господарства, що базувався на відгінному скотарстві. Доведено відносно пізній вік досліджених середньодніпровських пам'яток, синхронних інгульській катакомбній культурі.

Не можемо обійти увагою результати особистої співпраці з В.Є. Куриленком, що дозволила вивести видобуті ним матеріали на рівень узагальнень культурного та міжкультурного рівнів. Першим таким результатом став огляд динаміки культурних змін у Мізинському мікрорайоні, від часів заселення краю людиною до XVIII ст. н.е. (Куриленко, Отрощенко, 1996, с. 27-32). „Бронзовий” сегмент згаданої статті ми розгорнули в окреме дослідження на сторінках журналу „Археологія” (Куриленко, Отрощенко, 1998, с. 46-56). Від пізньої фази доби середньої бронзи (середньодніпровська культура) спостерігається щільне заселення краю впродовж II тис. до н.е. Особливе значення має досліджений масив пам'яток мар'янівської культури (31 пункт), що набагато перевищує загальну кількість відомих досі мар'янівських місцезнаходжень з інших районів ареалу. Це надто важливо з огляду на те, що мар'янівська культура все ще залишається мало вивченою та непереконливо датованою.

Найбільше матеріалів у мікрорайоні зібрано з поселень сосницької культури доби пізньої бронзи. Тому цей блок матеріалів зі статті, згаданої вище, був пізніше розгорнутий в окреме дослідження та представлений на міжнародному симпозиумі „Тшинець: культура чи міжкультурний процес?”, проведеному в жовтні 1997 р. в маєтку Обжистко у Польщі (Куриленко, Отрощенко, 1998, с.; Kurilenko, Otroshchenko, 1998). У статтях подано кількісні та якісні характеристики 39 поселень сосницької культури, насичених знахідками. Керамічна колекція з Мізинського мікрорайону стає визначальною для формування наочного образу сосницької культури (Археологія України, 2005, с. 187-189, рис. 29, 5, 17, 21-24, 26-29).

Проведена велика й копітка робота з виявлення та вивчення мізинських старожитностей доби бронзи. Проте на часі організація стаціонарних розкопок на перспективніших пунктах, виявлених та попередньо досліджених В.Є. Куриленком. Адже науковий потенціал пам'яток мікрорайону надзвичайний. Це свого роду підводна частина айсберга, а поверхнева репрезентована вже колекціями Мізинського музею. Неважко уявити, які пласти старожитностей могли б стати надбанням науки, коли б інші райони Сіверщини були піддані такому ж обстеженню, як Мізинський мікрорайон.

А В.Є. Куриленко радує нас новими відкриттями. Публікація уламків кістяного ножа з голівкою людини на руків'ї з гирла р. Шостки (Куриленко, 2005, рис. на с. 75) стала вагомим доповненням низки образів первісного мистецтва України. Аналогії круглої лисої голови, що увінчує руків'я, відомі в кістці та дереві з поселення Асавець 2 у Вітебській обл. Білорусі (Зайкоускі, 2001, с. 342, мал. 1, 9-10). Можна припустити, що всі три голівки репрезентують зовнішність прабалтського населення доби бронзи.

Нам же залишається побажати директорові Мізинського археологічного музею Василю Єлисейовичу Куриленку міцного здоров'я та запросити до подальшої співпраці.

Джерела та література:

1. Артеменко И.И. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. - Москва, 1987. – С. 106-119.
2. Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской

части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. - Москва, 1987 а. - С. 35-51.

3. Археология України. Курс лекцій. – К., 2005. – 504 с.
4. Археология Української РСР у трьох томах. – К., 1971. – Т. 1. – 452 с.
5. Березанская С.С. Памятники марьяновского типа // Археология Украинской ССР в трех томах. – К., 1985. – Т. 1. – С. 397-403.
6. Давня історія України в трьох томах. – К., 1997. – Т. 1. – 560 с.
7. Зайкоускі Э. Светапогляд насельніцтва Беларусі у бронзовым веку // Ад неалітызацыі да пачатку эпохі бронзы. - Archaeologia Vimaris. Dyskusje. Poznan, 2001. – Т. 2. – С. 341-345.
8. Куриленко В.Є. В Чернігово-Сумському Понесенні. – Шостка, 2005. - 140 с.
9. Куриленко В.Є., Бунятян К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Понесення // Археологія. – 2006. - № 4. - С. 88-94.
10. Куриленко В.Є., Котова Н.С. Неолит Мезинского Подесенья // Древности Северского Донца. – Луганск, 2000. – Вып. 4. – С. 35-52.
11. Куриленко В., Отрошенко В. Мезин на Десні. Динаміка зміни археологічних культур // Сіверянський літопис. - Чернігів, 1996. - № 2-3. - С. 27-32.
12. Куриленко В.Є., Отрошенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. - № 1. - С. 46-56.
13. Куриленко В.Є., Отрошенко В.В. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із східними сусідами // Trzciniec system kulturowy czy interkulturowy process? - Poznan, 1998/ - С. 239-251.
14. Kurylenko V.Y., Otroshchenko V.V. The Sosnytsa culture of the Desna area and its links with eastern neighbours // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1998. – Vol. 6. – P. 87-102.

Тетяна Шовкопляс

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ

Великі відкриття в історії людства, як правило, відбуваються випадково.

Копаючи у своїй садибі новий льох, козак села Мізин Коропського повіту (тепер району) Чернігівщини Сисой Кошель і гадки не мав, що цим він зробить всесвітнє історичне відкриття, і назва його рідного села увійде у всю наукову, історичну та енциклопедичну літературу. Знайшовши в стіні майбутнього льоху великі кістки невідомих тварин, він повідомив про це місцевого священика, а той співістив у Чернігів. Це відбувалося влітку 1907 р., коли у Чернігові йшли підготовчі роботи до XIV Археологічного з'їзду, що мав відбутися у 1908 р. на честь ювілею губернського міста. Представник Попереднього комітету по підготовці з'їзду виїхав у Мізин, де зібрав знахідки, а також обстежив та зачистив проміїни з культурним шаром.

Місцезнаходження крупних кісток мамонтів відомі були тут і раніше (з кінця XIX ст.), коли їх розмивало дощовими потоками в бортах балок (останні – у 1906 р.), але на той час їх дослідження не проводилося.

Так сталося, що саме влітку 1908 р. у сусідньому селі Псарівка (нині Свердловка) наймав садибу для літнього відпочинку відомий археолог Ф.К. Вовк із своїм учнем С. Руденком. Ознайомившись з привезеними знахідками, він виявив у супутній лесовій породі дрібні кремені явно штучного розщеплення. Це спонукало вченого на місці вивчити ситуацію і визначити ці знахідки як “палеолітичну стоянку пізнього палеоліту мадленської епохи”.

Повідомлення про знахідки було зроблено Ф. Вовком під час з'їзду. Крім того, у складі виставки з'їзду демонструвалися 72 кістки тварин та вітрина з дрібними знаряддями праці з кременю.

Розкопки, розпочаті в 1908 р., були продовжені під керівництвом Ф. Вовка в 1909 р. його учнями П.П. Єфіменком та В.В. Сахаровим. Саме тоді були знайдені видатні витвори палеолітичного мистецтва – скульптурні фігурки, зроблені з бивня мамонта.

Перші відомості за результатами робіт 1909 р. з'явилися в російській науковій літературі того ж року, а за кордоном були викладені в 1911 р. П. Єфіменком на

Діжонському конгресі. В 1912 р. Ф. Вовк зробив доповідь на міжнародному антропологічному конгресі в Женеві, після чого вони здобули світову значимість.

Через відсутність коштів у 1910 та 1911 рр. розкопки не проводилися.

Розкопками 1912 р., що проводилися Л. Чикаленком, Б. Крижановським та П.Смєловим, знову були виявлені унікальні витвори мистецтва – браслети з бивня мамонта, заготовки для браслетів та стилізовані фігурки. Всі вони були прикрашені геометричним, т. зв. меандровим орнаментом.

Відомості про подальші розвідки в Мізині (1913, 1914, 1916 рр.), що проводилися Л. Чикаленком, були висвітлені переважно газетними публікаціями.

З огляду на ситуацію в країні дослідження після 1916 р. були перервані.

Із створенням Всеукраїнської Академії наук в 1918 р., а в її складі – Кабінету антропології і етнології ім. Ф. Вовка (з 1927 р. – Кабінету антропології) знову було порушене питання про подальше дослідження стоянки, а також внесені пропозиції про видання спеціалізованого “Мізинського збірника”.

Однак це видання не побачило світ через негативне ставлення академіка М. Грушевського як безпосередньо до покійного вже Ф. Вовка (помер 1918 р.), так і до самих результатів досліджень.

У статті М. Грушевського, надрукованій у збірнику “Чернігів та Північне Лівобережжя” (1), він досить критично оцінив матеріали досліджень, пояснюючи це малим фаховим досвідом учнів та колег Ф. Вовка – П. Єфіменка, Л. Чикаленка та ін.

У цьому ж збірнику є стаття П. Смолічева (2), присвячена дослідженню в с. Мізин, з упередженим ставленням до нього. Ці публікації певною мірою зіграли негативну роль у подальшому вивченні стоянки.

Із зміною статусу самого М. Грушевського (в 1931 р. був відізваний до Москви) вдалося відновити зацікавленість до матеріалів стоянки. У 1929 р. з приводу 10-літнього ювілею АН України мізинські знахідки були представлені на виставці, а також було видано збірку “Мізин” (3) за ред. М. Рудинського.

У 1930 та в 1932 рр. експедиція Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського після довгої перерви здійснила розкопки з метою відкорегування ділянок розвіданих площ з майбутніми напрямками досліджень. Експедиції можна вважати комплексними, тому що в них брали участь фахівці різних напрямків: археолог М. Рудинський, геолог В. Різниченко, палеонтолог І. Підоплічко, зоолог Л. Кістяківський.

На жаль, подальші дослідження не були здійснені з багатьох причин, у тому числі у зв'язку з репресивними діями влади стосовно М. Рудинського.

Таким чином, з моменту свого відкриття в 1908 р. і до повоєнних часів Мізинська стоянка була відома переважно окремими знахідками, але увійшла в довідники та підручники з палеоліту та первісної історії. Матеріали досліджень неодноразово публікувались як у вітчизняних, так і в зарубіжних виданнях.

Найповніше довоєнні результати розкопок приведені в монографії П. Борисковського “Палеолит Украины” (4) та П. Єфіменка “Первобытное общество” (5).

Специфіка довоєнного вивчення стоянки полягала в тому, що воно проводилося або траншейним (1х6 м), або так званим кесонним методом з пометровою фіксацією знайдених матеріалів, що не давало повної картини вигляду пам'ятки.

Розпочаті в 1954 р. розкопки Мізинської стоянки експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.Г. Шовкопляса проводилися шляхом одночасного відкриття культурного шару на великій площі та фіксації залишків давніх комплексів з їх широким оточенням.

Усі виявлені культурні знахідки залишалися на своїх місцях до їх повного вивчення. З метою цілісного аналізу великих за розміром площ застосовувався метод тимчасової консервації – в 1954 та 1955 рр.

Загальна вивчена площа стоянки близько 1200 кв. м. На підставі досліджених в 1954-1961 рр. господарсько-побутових комплексів та аналізу результатів

попередніх розкопок було встановлено, що стоянка складалася із п'яти комплексів-поселень.

Численні знахідки на стоянці (120 тис. одиниць) можна поділити на фауністичний комплекс, що загалом становить 8600 одиниць, кремневий інвентар та вироби мистецтва.

Зафіксовано залишки двадцяти видів тварин, а серед них – 116 мамонтів.

За всі роки розкопок на стоянці було знайдено 829 мушлів. У більшості випадків вони мають штучні отвори, що дає змогу припущення їх використання як прикрас.

Загальна кількість кремневого знаряддя – більше 113 тис. одиниць, з яких на знаряддя праці приходиться 4 429 одиниць.

Серед кістяних знарядь праці виділяються молотки, клиновидні інструменти, проколки, голки і т. ін.

Також виділяється група виробів з бивня мамонта, що мають побутове призначення. Це застібки для одягу, обломи пластин із наскрізними отворами та підвіски-медальйони.

Але найцінніші та унікальні знахідки – це виробы мистецтва, що представлені декількома групами. Перш за все це скульптурні фігурки з бивня мамонта, що поділяються на такі групи: антропоморфні (примітивні), фалістичні (стилізовані зображення жіночої фігури), у вигляді “пташок” та фігурки тварин.

Друга група мізинського палеолітичного мистецтва представлена творами графіки. Сюди входять всевітньо відомі браслети з бивня мамонта з геометричним меандровим малюнком. Аналогів цим браслетам і досі не виявлено. Крім того, знайдені пластини з орнаментом та заготовки для виробів.

Найвидатнішими творами мистецтва доби палеоліту є живописні малюнки, які знаходили на стінах печер і гротів, де жили люди.

Але знайдені на Мізинській стоянці великі кістки мамонтів з геометричними малюнками, виконаними охрою, не мають аналогів. Усі вони знаходилися на підлозі в одному з жител і, найвірогідніше, складали давній культовий комплекс.

Чудова збереженість знахідок на стоянці, завдяки товстому шару лесових порід над нею, дала змогу безпосередньо на місці відтворити первісний вигляд житла, що за формою нагадувало сучасний чум.

У подальшому залишки житла були перевезені до Києва, реконструйовані і вже багато років приваблюють відвідувачів Національного науково-природничого музею НАН України, а також періодично демонструються на міжнародних виставках (Японія, Франція).

За результатами дослідження стоянки в 1965 р. вийшла монографія І.Г. Шовкопляса “Мезинська стоянка” (6), яку автор присвятив своєму вчителю і одному з перших її дослідників П.П. Єфіменку.

Автором цієї статті був проведений аналіз найцікавіших зарубіжних видань, що надавали інформацію про знахідки на Мізинській стоянці. Це фахові, науково-популярні та енциклопедичні видання. Їх перелік подано в хронологічному порядку. Всі вони, як правило, включають дані про повний цикл дослідження стоянки.

Й. Аугуста, Я. Філер. Ловці мамонтів. Прага, 1958 (чеською мовою). Я. Пастернак. Археологія України. Торонто, 1961. Й. Аугуста, З. Буриан. Книга о мамонтах. Прага, 1962. У. Брей, Д. Трамп. Археологический словарь (англ. видання 1970 р.; переклад російською – Москва, 1990). П. Курінний. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970 (репринт – Полтава, 1994). Я. Елинек. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1977 (переклад російською – Прага, 1982). Б. Рыбаков. Язычество древних славян. Москва, 1981. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Белорусская энциклопедия в 18-ти т. Т. 10. Минск, 2000. Большой Российский энциклопедический словарь. Москва, 2003. Большая энциклопедия в шестидесяти двух томах. Т. 28. Москва, 2006.

У 1965 р. завдяки старанням місцевого ентузіаста-краєзнавця В.Є. Куриленка був створений музей «Мізинська стоянка», який працює і до сьогодні і став

осередком культури на місцевих теренах.

Дуже добре, що значення Мізина як світового археологічного шедевру оцінили нарешті належним чином в Україні. У 2006 р. указом Президента України був створений Мезинський національний природний парк, що, безумовно, послужить ще більшій популяризації цього краю.

На завершення треба зазначити, що Чернігівщина дуже багата на археологічні пам'ятки, а також має великий нерозкритий потенціал. Можна сподіватися, що ще не один Мізин чекає на своїх дослідників.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Записки Укр. наук. т-ва в Києві. Т. XXIII.- 1928.- С. 17-35.
2. Смолічев П. "Скарб" палеолітичної доби. (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Там само.- С. 36-41.
3. Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка / За ред. М. Рудинського; ВУАН.- К., 1931.
4. Борисковский П.И. Палеолит Украины.- Л., 1953.
5. Ефименко П.П. Первобытное общество.- К., 1953.
6. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху.- К., 1965.

Артур Чубур

●

ДЕСНЯНСЬКИЙ ПАЛЕОЛІТ В ЕПОХУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ЗАТОПЛЕНЬ («ПОТОПУ»)

Стадіал Вюрм 3 приніс у Східну Європу найжорстокіший холод за всю її історію. Вічна мерзлота поширилася південніше 50° північної широти, безморозний період не перевищував 4 місяців у рік.¹ Однак близько 16000 років тому з потеплінням клімату на просторах Євразії почалася природно-кліматична катастрофа. Вивільнення мільйонів кубічних кілометрів вологи, сконцентрованої в льодовиках і, у першу чергу, у вічномерзлих ґрунтах, призвело до різкого перезволоження ландшафту, багаторазового росту річкового стоку і, як наслідок, переповнення внутрішніх басейнів. Палеогеограф О.Л. Чепалига назвав цей епізод «Епоха екстремальних затоплень» або «Потоп».² Ці події проявлялися у всіх типах ландшафтів: у долинах рік - надповіддя з утворенням макрOMEандрів³, у заплавах - заболочування, у межиріччях - покриття значних площ термокарстовими озерами, на схилах - обводнювання соліфлюкційними потоками, в озерах і морях - різке підвищення рівня. Так, Каспій піднімався на 190 м зі швидкістю не менше метра в рік, а устя Волги усього за 150 років змістилося нагору за течією більш ніж на 2000 км - тобто в середньому на 70 м у день, що певно сприймалося як катастрофа. Виниклий Арало-Каспійсько-Понтійський каскад водних басейнів, з'єднаних широкими протоками, імовірно, згадають у «Авесті» під ім'ям «Моря Ворукаша».⁴ У період максимуму похолодання, що передувало Потопові, людина адаптувалася до кріоксеротичних умов (холодного сухого клімату). Глобальна перебудова ландшафтів не могла не вплинути на спосіб життя. Зміна побуту, типу господарства у свою чергу повинна відбиватися в археологічних джерелах.

Частина ділянок верхньопалеолітичних поселень Східної Європи вже на початкових фазах Потопу стала непридатною для життя. Сліди перекриття річковим і озерним алювієм культурних шарів, що довгостроково відклалися в субаеральних умовах, відзначаються на стоянках Авдієве, Бики, Чулатів 1, Октябрьське 2 та ін. У першу чергу це торкнулося стоянок, розташованих на сучасних їх заплавах (нині - низьких надзаплавних терасах).

За нашими підрахунками, для басейну Десни, у період максимуму похолодання так розміщалися майже всі поселення, що були населені весь рік. Люди кинулися на корінні береги і високі тераси - там виявляються 57% круглорічних поселень і 73% поселень теплого сезону. Одночасно йшло поступове освоєння територій за межами річкової долини - людина не була вже прив'язана до основної водної артерії. Більше того, вона побоювалася її. Якщо в період максимуму в басейні Десни на внутрібалкових мисах розташовувалися 17% цілорічних і 50% поселень теплого періоду, то в період деградації багаторічної мерзлоти освоєння внутрібалкових мисів і берегів термокарстових озер на вододільному плато йде активніше - 43% цілорічних і 73% сезонних поселень. Перевага саме літніх поселень на корінному березі і на внутрібалкових мисах не повинна дивувати: пік паводків при деградації багаторічної мерзлоти припадав саме на теплу пору року.

Цілорічні поселення розміщалися, як правило, на схилах південно-східної і південної експозицій, що добре прогриваються. Однак поселення теплого сезону навіть у період максимуму похолодання традиційно зберігали розміщення на менш теплих північно-східному і північно-західному схилах (84%). Але з початком Потопу 73% літніх поселень виявляються вже на схилах з південно-східною експозицією. В умовах перезволоження інсоляція стає важливішою, ніж навіть у пік холоду, тому що від неї тепер залежить не просто прогрів, але й сухість ділянки.

Мінялася як стратегія вибору місць поселень, так і стратегія розселення і міжплеменних контактів. Нездоланні водні бар'єри моря Ворукаша стали перешкодою для зв'язків між палеолітичними громадами. Потоп усунув будь-яку можливість контактів населення Східної Європи як із Закавказзям, так і з регіонами, що лежать на схід від долини Волги. Так, Манич-Керченська протока перервала культурний обмін Європи (у тому числі басейн Десни) з носіями Імеретинської культури Закавказзя.⁵

Група поселень Бики на р.Сейм (20000-16000 років тому) додає майже повну відсутність мікропластин із притупленим краєм (МППК). Їх заміщають серії трикутних вістрь із притупленим краєм і підставою геометричних мікролітів, близьких до імеретинських.⁶ На інших пам'ятниках ІКО такі мікроліти нечисленні або поодинокі (Кирилівська, Мизин, Борщеве 1 та ін.), або відсутні. При цьому по всій Східній Європі маються пам'ятники з датами між 20000 і 16000 років тому, відмінні від Биків, але з такими ж мікролітами в інвентарі (Костенки 4-1, Костенки 11-1а, Нововолодимирівка 2, Атаки 2, Косоуци й ін). Отже, трикутники в Східній Європі – це не культурний, а стадіальний маркер. З початком Потопу завмерло «культурне підживлення» Східної Європи з півдня, де геометричні мікроліти в інвентарі були нормою, а не феноменом. На пам'ятниках віком менше 16000 років тому трикутники стрімко зникають, змінюючись традиційними для Європи МППК. Причиною повернення до МППК може бути посилення західного вектора впливу з боку мадленської АК, що призводило до нівелювання культурних традицій. Типові східноєвропейські пам'ятники без геометричних мікролітів датуються 15000-13000 років тому. Саме період Потопу вперше дає в історико-культурному плані «єдину Європу» від Піренеїв до Поволжя.

На період Потопу в Східній Європі припадає розквіт такого ефектного і самобутнього явища, як кістково-земляна архітектура. Про це свідчать лежачі в інтервалі 12000-16000 років тому радіовуглецеві дати пам'ятників з руїнами могутніх кістяних конструкцій: Гінці, Добранічівка, Межиріч, Юдинове 1 та 2, Чулатів 1, Тимонівка 1 та 2, Супоневе, Єлисеєвичі 2 та інші.⁷

Відкриття споруджень із кісток мамонта піввіку тому поставило перед археологами проблему видобутку сировини для такої архітектури. Полювання не могло в короткий термін дати необхідну кількість кісток для створення таких масштабних будівель. Збирання їх на просторах тундростепу було дуже трудомістким. Спорудження кістково-земляних жител могло бути реалізоване лише при наявності поруч з поселенням рясного природного скупчення кісток.

Палеонтологам відомі мамонтові «цвинтарі».⁸ Їх довго підносили як унікальне

явище. Однак проведений автором аналіз просторового розподілу останків мамонта в Східній Європі виявив ряд зон концентрації, що найчастіше збігалися з відомими палеолітичними районами. Автор установив, що нагромадження туш тварин, принесених водами рік, відбувалося між розширеннями і звуженнями річкових долин над локальними неотектонічними підняттями і тектонічними швами - там, де підсилювалися процеси формування ярово-балкової мережі, меандрів і стариць і, відповідно, виникало більше природних пасток для тїл, що несе плин.⁹ «Цвинтарі» давали мешканцям їхніх околиць не тільки будівельний матеріал, але і виробничу сировину, паливо, а часом і екстремальний харчовий ресурс (мерзлі частини туш). Кісти мамонта як харчові залишки зі слїдами оброблення і зрізання м'яса присутні майже на всіх пам'ятниках, але вони не настїльки численні, як принесені кісти. Тафономія останків мамонта в культурних шарах підтверджує: поселення часто розміщалося поблизу мамонтових «цвинтарїв».¹⁰

Використання великих кісток як будівельного матеріалу почалося ще в епоху мустьє. Але і тоді, і на початку, і в розвинуту пору верхнього палеоліту їх застосовували в домобудівництві лише як елемент, а не як основу конструкції. Нечисленні черепи, бивні і довгі кісти служили лише опорами для внутрішніх дерев'яних опор і деталями перекриття зводу заглиблених і наземних жител у Пушкарях 1, Хотилевому 2, Биках 1 та ін. Так, в округлому житлї поселення Пушкарї 1 застосовані всього 4 черепи в підставі, у житлї поселення Биків 1 – один, у перекритті. Виняток - поселення Костенки 2 і 11-1а на Дону, де округлі фундаменти жител складені з кісток десятків мамонтів. Величезний інтервал дат від 38000 до 16000 років¹¹ свідчить про довгострокове використання кісткових покладів. У Костенках «цвинтар» мамонтів, імовірно, функціонував до кінця максимуму Вюрм 3 і припинив існування в зв'язку з депопуляцією мамонта в басейні Дону саме на нижньому хронологічному рубежі Потопу. Схоже, звідси на початку Потопу і поширилися в Подніпров'я ідеї фундаментального домобудівництва з кісток. Щодо Мізинської стоянки - її датування скоріше лежить у ключовому моменті кінця плейстоцену – на рубежі «мікролітичного епізоду» і Потопу - з огляду на наявність нечисленних трикутників у її інвентарі, з одного боку, і з урахуванням наявності кістково-земляних жител – з іншого. Але зазначимо, що на відміну від Межиріч або Юдиногого дати кісток мамонта з Мізина не дають компактних серій, що більше схоже на ситуацію з датами в Костенках.

Отже, мамонтові «цвинтарі» функціонували протягом усього верхнього плейстоцену, однак інтенсивно формуватися, швидко досягаючи гігантських розмірів вони повинні були під час масової загибелі стад. Потоп став саме таким періодом. Некроценози (Севськ та ін.) стали формуватися не поступово, як раніш, а одноразово, у результаті катастрофічної загибелі цілих стад, що не встигли залишити долину під час надповеней, коли водний потїк зростав у сотні разів.¹² Мамонтові «цвинтарі» почали активно поповнюватися свіжим матеріалом. Завдяки цьому виникають нові осередки пам'ятників у Юдиному, Єлисеєвичях, Курську, Брянську, на Середньому Дніпрі. Кістки у Верхньому і Середньому Подніпров'ї стали основним будівельним матеріалом. На спорудження будинку для однієї родини використовували останки не 1-5, а 15-30 і більше мамонтів (а будинків було на поселеннях до 4), при цьому хижачьким винищуванням мамонта займалися не люди, а сама природа.

Будівля капітальних кістково-земляних жител - виразний приклад адаптації до умов Потопу. Ці будинки були стїйкішими до впливу термокарсту і солїфлюкції, ніж більш ранні типи жител. З принесених з мамонтових «цвинтарїв» кісток будувалися не лише житлові споруди. На ряді пам'ятників (Мізин, Юдинове, Тимонівка 2) виявлені так називані «вітрові заслони» з кісток мамонта. В.Я. Сергін пояснив їх як захист жител і вогнищ від «піддування вітром і стїчними водами».¹³ На думку автора, заслони варто трактувати як захист господарсько-побутових

комплексів у першу чергу від могутніх соліфлюкційних потоків епохи Потопу - ще один приклад адаптації людини до природної катастрофи.

Мамонтові некроценози - один з вагомих факторів, що дозволив зберегти напівосілість населення центру Східної Європи не тільки в перигляціальних умовах стадіалу, але й у період глобальної перебування ландшафтів наприкінці плейстоцену.

Після 13000 років тому поселення з житлами з кісток мамонта зникають, тому що припинили поповнюватися джерела будівельного матеріалу - мамонтові «цвинтарі». Севське місцезнаходження, що дає уявлення про одну з останніх популяцій мамонта Східної Європи, сформувалося, згідно з даними С-14, у період між 14000 і 13600 років тому,¹⁴ що відповідає фіналу основної фази Потопу. У самому вимиранні мамонта в Східній Європі, зумовленому цілим комплексом причин, головним фактором, на думку автора, стало саме руйнування перигляціальних ландшафтів і різке зниження обсягу кормової бази (площі пасовищ) у результаті екстремальних затоплень. Мамонти, на яких базувалася економіка населення центру Східної Європи, зникли. Люди були змушені шукати вихід у зміні системи господарства. Осілість населення на рубежі верхнього і фінального палеоліту різко знижується.

Після Потопу його відзвук продовжували впливати на культуру і господарство людини Східної Європи. Макромеандри річкових долин, що сформувалися в результаті надповненої епохи Потопу, утворили близько 11000-12000 років тому ланцюжок проточних, а потім і відособлених озер, що ставали основними центрами господарської діяльності людини в епоху мезоліту і неоліту.

Джерела та література:

1. Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М., 1971.
2. Чепалыга А.Л. Эпоха экстремальных затоплений в аридной зоне северной Евразии // Позднекайнозойская геологическая история севера аридной зоны. – Ростов-на-Дону. 2006. С.166-171.
3. Панин А.В., Сидорчук А.Ю., Баслеров С.В., Борисова О.К., Ковалюх Н.Н., Шеремецкая Е.Д. Основные этапы истории речных долин центра Русской равнины в позднем Валдае и голоцене: результаты исследований в среднем течении р. Сейм // Геоморфология, 2001 - №2, С.20-33.
4. Чепалыга А.Л. Эпоха Экстремальных Затоплений (ЭЭЗ) как прототип «Всемирного Потопа»: Понто-Каспийские бассейны и Северное измерение // Квартер–2005. – Сыктывкар, 2005. С.447-450
5. Leonova N. The Caucasus and Russian Plain in the Late Pleistocene (cultural contacts and migrations) // Annual meeting Society American Archaeologists – Seattle, 2002; Чепалыга А.Л., Пирогов А.Н., Садчикова Т.А. Сброс каспийских вод Хвалынского бассейна по Маньчжольской долине в эпоху экстремальных затоплений // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. – Ростов-на-Дону, 2005. С.107-109.
6. Чубур А.А. Быки. Новый палеолитический микрорегион и его место в верхнем палеолите центра Русской равнины. – Брянск, 2001.
7. Синицын А.А., Лисицын Н.Ф., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. (1997) Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. – Санкт-Петербург, 1997, С.52-56.
8. Верещагин Н.К. О происхождении мамонтовых кладбищ // Природная обстановка и фауны прошлого, вып.6. – Киев, 1972. С.131-148; Мащенко Е.Н. Последние мамонты Русской равнины // Химия и жизнь – XXI век, 2000 - №8, С.32-37.
9. Чубур А.А. «Мамонтовое собирательство» в бассейне Десны // Природа, 1993 - №7. С.54-57. Он же: О тектонической и геоморфологической приуроченности местонахождений остатков мамонта в центре Русской равнины // Первое международное мамонтовое совещание. – Санкт-Петербург, 1995. С.652; Он же: Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329.
10. Саблин М.В. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкири 1 // Пушкаревский сборник, вып.1. – Санкт-Петербург, 1997. С.31-34. Соффер О.А. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – Москва, 1993. С.99-118; Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – Москва, 1998. С.309-329; Он же: Мамонт *Mammuthus primigenius* Blumenbach (1799) с верхнепалеолитической стоянки Хотылево 2 // Фондовая работа в естественнонаучном музее (Труды Дарвиновского музея, Вып.6) – Москва, 2003. С.226-237; Maschenko E., Lev S., Burova N. Zaraysk late palaeolithic site: mammoth assemblage, age profile and taphonomy // 3rd International

Mammoth Conference – Yukon Territory, Canada, 2003; Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian plain. – Orlando, 1985.

11. Сеницын А.А. та ін., зазн. твір, С.52-56.

12. Панин А.В. та ін., С.20-33.

13. Сергин В.Я. О размере первого палеолитического жилища в Юдиново // Советская археология, 1974 - №3. С.236-240.

14. Мащенко Е.Н. зазн. твір.

Людмила Ясновська

СТАРОЖИТНОСТІ ІХ-ХІІІ ст. МІЗИНСЬКОЇ ОКРУГИ

Створення на початку 2006 р. указом Президента України Мезинського національного природного парку ще раз підкреслює значення цієї території у житті давнього населення Подесення. Старожитності доби каменю та ранньозалізного віку допомагають розкрити невідомі сторінки перших кроків заселення та освоєння Мизинського регіону людиною. Прослідкувати розвиток Подесення за часів формування та розквіту Давньоруської держави допомагають археологічні пам'ятки: городища, поселення, курганні старожитності.

Уперше про старожитності ІХ-ХІІІ ст. Мизинської округи стає відомо завдяки паспортизації за спеціальною анкетною, складеною Д.Я. Самоквасовим, і проведеною протягом 1872-1873 рр. через місцеві статистичні комітети. Він особисто оглянув городища та кургани Подесення. Йому вдалося зафіксувати 12 пам'яток давньоруської доби на території Новгород-Сіверської округи. На жаль, за браком часу на території Мизинської округи Д.Я. Самоквасов оглянув лише курган біля с. Криски та оприлюднив місце розташування городища біля с. Райгородок, що зафіксовано в “Сведениях 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния”¹.

Наступні роботи, що дозволили продовжити фіксацію та започаткувати археологічні розкопки, були пов'язані з проведенням та підготовкою до ХІV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові. В 1906 р. Д.Я. Самоквасовим була розроблена спеціальна програма, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою зібрання експонатів для традиційної на з'їздах виставки місцевих старожитностей. Він же запропонував надати допомогу власними коштами (1000 р.) спеціально для досліджень курганів літописних сіверян². Цю ініціативу археолога підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії земському вчителю С.А. Гатцуку провести “осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов”³. За наслідками робіт дослідник зробив висновок, що “городища Роменского типа простираются на север приблизительно до Новгорода-Северского”. Загалом ним було оглянуто роменські городища: Мизинське (ур.Городок), Псарівське (сучасна назва Свердловське-1, в ур. Хоромки), Розльоти (ур. Нікольське), Городище біля с. Городище та групу городищ біля с. Радичева (ур. Міщанське, Хатинське). Він зафіксував на них залишки валів та провів шурфовку, зібрав колекцію речей та кераміки ІХ-ХІІІ ст.⁴ На жаль, реферат про результати робіт С.А. Гатцука не було проголошено на з'їзді, а лише пізніше звіт про виконані роботи опубліковано О.А. Спіциним у “Известиях Императорской археологической комиссии”⁵. Але все ж таки інформація про ці пам'ятки була оприлюднена вже в 1908 р. у історико-археологічному дослідженні Д.Я. Самоквасова “Северянская земля и северяне по городищам и могилам”⁶.

На початку 20-х рр. ХХ ст. огляд старожитностей Мизинської округи

здійснювали С.А. Гапеев та Ю.С. Виноградський, які зібрали свідчення для ВУАК про стан пам'яток IX-XII ст. в околицях Радичева та Шабалинова⁷. В 30-х рр. на території Подесення працювала Деснинська археологічна експедиція ІМК АН СРСР під керівництвом М.В. Воеводського, яка, на жаль, головним чином вивчала територію Новгород-Сіверської округи⁸.

У 1945 р. на території Чернігівщини поновила роботи Деснинська археологічна експедиція. Основні напрямки досліджень експедиції охоплювали територію Курського Посем'я, а також деякі пам'ятки на території Подесення, що потребували додаткового вивчення. Зазначимо, що, як і в довоєнний час, до складу експедиції входили представники від ІІ МК АН СРСР М.Д. Гвоздовер, О.М. Мельниковська, від ІА АН УРСР Н.А. Гамбургер, співробітник Сосницького музею Ю.С. Виноградський. Експедиції вдалося провести фіксацію та шурфовку на городищах в ур. Городок біля с. Городок, ур. Ведмедки біля с. Шабалинів⁹. На жаль, після смерті М.В. Воеводського 1948 р. Деснинська експедиція більше не проводить вивчення старожитностей Мізинської округи.

У 1947 р. в окрузі Мізина проводила розвідки експедиція ІІ МК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна. Було обстежено городище Ведмедки біля с. Шабалинів¹⁰. Спільна експедиція ІА АН СРСР та Ленінградського відділення ІА АН СРСР під керівництвом О.М. Мельниковської (Юхнівський та Деснянський зағони) протягом 1965-1968 рр. в межах Мізинської округи не тільки досліджувала пам'ятки ранньозалізного віку, а й з'ясувала стан середньовічних старожитностей. Були оглянуті городища, відомі за матеріалами С.А. Гатцука, Д.Я. Самоквасова, П.С. Уварової. Це група роменських городищ біля с. Радичева (ур. Хатинське, ур. Міщанське), біля с. Розльотів (ур. Нікольське), с. Городища (в ур. Городище), с. Бужанки (ур. Дівич Гора), с. Шабалинів (ур. Ведмедки). Крім того, О.М. Мельниковською на території городища в ур. Городок, що в центрі с. Мізина, були проведені розкопки площею 360 кв.м, що дозволило зібрати колекцію речей IX-XIII ст. та зафіксувати залишки жител, господарських ям¹¹. На городищі Свердловське-1 в ур. Хоромки цією ж експедицією проведені розкопки (160 кв.м), які надали матеріали роменської (господарська яма, 3 напівземлянки з глинобитними печами, пряслиця, кістяна проколка, ніж, залізна пряжка, кераміка) та давньоруської (уламки кружального посуду X-XI ст.) культур¹².

З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичька експедиція ІА АН СРСР у 1967 р. провела обстеження насипів, які були відомі в науковій літературі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що не всі кургани біля сіл Радичева, Розльоти та Криски збереглися¹³. У тому ж таки році розвідки в Подесенні провела експедиція під керівництвом П.М. Третьякова, що обстежила городище в ур. Городище біля с. Городище та відкрила поселення Радичів в ур. Хатинське біля с. Радичева¹⁴.

Саме в цей період виникають нові історико-краєзнавчі музеї, зокрема в с. Мізині у 1965 р. Аматори-археологи В.Ф. Покотило, В.Є. Куриленко, І.Ф. Іванченко разом з археологами Києва, Москви, Ленінграда, Чернігова починають вивчати археологічні старожитності давньоруського часу на території Подесення, зокрема, В.Є. Куриленко – в околицях Мізина, Коропа, Радичева. Вивчаючи північну округу Радичева, йому вдалося простежити етапи її заселення протягом VIII-XIII ст., чітко окреслити родоплемінний центр сіверян – Радичев, який складався з дитинця, посадів та курганного могильника та у радіусі 8 км установити 28 місцезнаходжень пам'яток IX-XIII ст.¹⁵.

За програмою паспортизації пам'яток археології до Зводу пам'яток історії та культури по Чернігівській області співробітники відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ В.П. Коваленко та О.В. Шекун у 1980 та 1983 рр. провели археологічні розвідки на території Подесення, що дозволило скласти охоронні паспорти на старожитності IX-XIII ст.¹⁶ На території Мізинської округи О.В. Шекуном були відкриті поселення «Криски» біля с. Криски в ур. Городок,

“Дубина-Ставище” біля с. Курилівки в ур. Ставище, “Груд” біля с. Рижки в ур. Лугове поле. Разом із В.Є. Куриленком відкрито поселення “Хатинське” біля с. Радичева, “Забродки” в центрі с. Мізина. Обстежено відкриті в 60-х рр. ХХ ст. В.Є. Куриленком поселення “Вороб’їні Острови” біля с. Мізина в ур. Вороб’їні Острови, “Забродки” на околиці Мізина, “Пузир хутір” біля с. Радичів в ур. Пузир хутір, “2-й Свердловський Острів” біля с. Свердловка. Крім того, О.В. Шекуном обстежено курган біля с. Криски та насипи в ур. Пасека біля с. Верба.

У 1983 р. територію Мізинської округи обстежував розвідковий загін Новгород-Сіверської експедиції ІА АН СРСР та АН УРСР під керівництвом А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського. Ними було виявлено культурні шари роменської культури та доби Київської Русі на поселенні “Ведмедки” біля с. Шабалинів, а в ур. Могилкуватий Бір (Лиса гора) курганну групу “Ковалівка - 1”¹⁷.

На початку 80-х рр. ХХ ст. до відділу археології ЧІМ від директора Мізинського археологічного музею В.Є. Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований гончарний горн, який був зафіксований на території посаду Хатинського городища в урочищі Городок (за О.М. Мельниковською – Радичевське - 2) біля с. Радичева Коропського р-ну. У 1991 р. Радичевський загін Чернігово-Сіверської експедиції обласного археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Л. Казакова дослідив на посаді Радичевського городища двокамерні горни, два з яких датуються Х ст., один ХІІ ст., що засвідчує існування в цьому багатому на глини регіоні виробничого центру по виготовленню кераміки¹⁸.

Унаслідок плідної роботи археологічних експедицій на території Мізинської округи впродовж 40-90-х рр. ХХ ст. були зафіксовані, а на деяких проведені незначні розкопки та шурфовка, значна кількість старожитностей ІХ-ХІІІ ст. (Див. додаток), які доповнюють інформацію про економічний розвиток цієї території та допомагають відтворити археологічну карту регіону. Здобутий матеріал запроваджено у науковий обіг у численних статтях. Усе це дозволяє виділити два етапи заселення Мізинської округи. Перший, пов’язаний з пам’ятками роменської культури, а другий – із давньоруськими старожитностями. На сьогодні старожитності ІХ-ХІІІ ст. Мізинського національного природного парку продовжує вивчати В.Є. Куриленко, що дозволить остаточно відтворити розвиток цього регіону за доби Київської Русі.

Джерела та література:

1. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния // Известия археологической комиссии. – Вып. 5. – Спб., 1903. – С. 95.
2. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 6.
3. Рукописний відділ наукового архіву (далі РВ НА) Спб. ПМК – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 218 зв.
4. РВ НА Спб. ПМК – Ф. 1. – Оп. 1907. – Спр. 41. – Арк. 41, 43, 94 – 95.
5. А.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. – Вып. 29. – С.-Петербург, 1909. – С. 164.
6. Самоквасов Д.Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 103 – 119.
7. Новгород-Сіверський музей. Реєстр експонатів археологічного характеру, що поступили в 1925 р. в Новгород-Сіверський // НА ІА НАН України – Ф. ВУАК. – Спр. 109/14. – Арк. 1; Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 159 – 161.
8. Лучицький Ф.В. Отчет о разведке по р.Смячу иROME на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАН України. – Ф. ІА/Десн. – № 100.
9. Воеводський М.В. Отчет о работе Деснинской экспедиции 1946 года // НА ІА НАН України. – 1946/5. – Ф.експ. 524. – С. 20 – 22.
10. Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции ИИМК АН СССР и Института археологии АН УССР 1947 г. // РВ НА ПМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 75. – С. 52.

11. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАН України. – 1965/48. – Ф. експ. № 4513. – С. 5; Ї ж. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАН України. – 1967/43. – Ф. експ. № 4784. – С. 6; Ї ж. Шабалиновское городище // КСИА – 1975. – Вып. 142. – С. 102 – 103.

12. Мельниковська О.М. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині // Археологія. – 1978. – Вип. 28. – С. 76 – 81.

13. Соловьева Г.Ф. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. – 1967/ 37. – Ф. експ. № 4877. – С. 5.

14. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАН України. – 1967/38. – С. 23 – 24.

15. Куриленко В.Е. Северная округа Радичева в IX-XIII вв. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 38 – 39 (автор не оприлюднив назви відкритих ним 28 пам'яток IX-XIII ст.).

16. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАН України. – 1983/170. – Ф. експ. 21839.

17. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Обследование по Десне и Сейму // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 328.

18. Казаков А.Л., Потапов И.А., Олейник Г.Л. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. // НА ІА НАН України. – 1991/139. – Ф.експ. 24 680. – С. 22 – 25; Ясновська Л.В. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 22 – 23.

Додаток 1.

Назва пам'ятки	Де розташована	Дата	Дата проведення обстеження	Прізвище дослідника
Городище	с. Мізин, ур. Городок	VIII – XI ст.	1907 1908 1967, 1968	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М.
Городище	с. Городище, ур. Городище	IX – XIII ст.	1907 1948 1966 1967 1983	Гатцук С.А., Воеводський М.В., Третьяков П.М., Мельниковська О.М., Шекун О.В.
Городище “Мещанское” (Радичевське-II)	с. Радичів	IX – XIII ст.	1906 1907 1908 1967 1983	Уварова П.С., Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.
Городище “Хатинське”	с. Радичів, ур. Городок	IX – XIII ст.	1907 1908 1967 1983 1991 - 1992	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Казаков А.Л.
Городище “Ведмедки”	с. Шабалинів	IX – XIII ст.	20-30-і рр. XX ст. 1946 1947 1965 - 1967	Виноградський Ю.С., Воеводський М.В., Ляпушкін І.І., Мельниковська О.М.
Городище	с. Райгородок	X – XIII ст.	1873	Уварова П.С., Самоквасов Д.Я.
Городище “Свердловське-I”	с. Свердловка, ур. Хоромки	X – XI ст.	1907 1908 1967 1983	Гатцук С.А., Самоквасов Д.Я., Мельниковська О.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.

Городище	с. Бужанка, ур. Дівич Гора (Забіловщина)	IX – XII ст.	1967 1983	Мельниковська О.М. Шекун О.В.
Поселення “Короп – 4”	смт Короп	X – XIII ст.	1980 1983	Куриленко В.С. Обломський А.М.
Поселення “Короп – 1”	смт Короп, ур. Коваленчі ха	X – XIII ст.	1980 1983	Куриленко В.С. Обломський А.М.
Поселення	с. Вишеньки	IX – XIII ст.	1980	Куриленко В.С.
Поселення “Криски”	с. Криски, в ур. Городок	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В.
Поселення “Дубина- Стовнище”	с. Курилівка, ур. Стовнище	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В.
Поселення “Вороб’їні Острови”	с. Мізин, ур. Вороб’їні Острови	XI – XIII ст.	1965 1983	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Забродки”	с. Мізин, ур. Забродки	VIII – XIII ст.	70-ті XX ст.	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Пузир хутір”	с. Радичів, ур. Пузир хутір	XI – XII ст.	1976 1983	Куриленко В.С. Шекун О.В.
Поселення “Радичів”	с. Радичів ур. Хатинське	IX – XIII ст.	1967 1983	Третяков П.М., Шекун О.В., Куриленко В.С.
Поселення “Хатинське” (посад городища)	с. Радичів	XI – XIII ст.	1983	Шекун О.В., Куриленко В.С.
Поселення “Ведмедки”	с. Шабалинів	VIII – IX ст.	1967 1983	Мельниковська О.М., Обломський А.М.
Поселення “2-й Свердловський Острів”	с. Свердловка, ур. 2-й Свердловсь- кій Острів	X – XI ст.	1965 1973 1983	Куриленко В.С., Іванченко І.Ф., Шекун О.В.
Курганна група “Ковалівка - 1”	с. Шабалинів	X – XI ст.	20-і XX ст., 1983	Виноградський Ю.С., Обломський А.М.
Курган	с. Криски	X – XI ст.	1873 1906 1908 1983	Уварова П.С. Самоквасов Д.Я. Шекун О.В.

МАТЕРІАЛИ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (з історії дослідження)

В історії вітчизняного палеолітознавства немає іншої пам'ятки, яка б привертала увагу кількох поколінь археологів, викликала б стільки різних точок зору, гіпотез, як Мізинська стоянка.

Комплекс всесвітньо відомого палеолітичного поселення Мізин на Десні має виняткове значення для вітчизняного і східноєвропейського палеолітознавства завдяки різноманітності та кількості виробів з кременю, кістки, прикрас, шедеврів мистецтва, об'єктів житлобудування, а також повноті дослідження. "Не перебільшуючи, треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі", - зазначав Михайло Грушевський¹.

Роком відкриття Мізинської стоянки вважається 1908 рік, напередодні XIV Археологічного з'їзду. На думку ж Оксани Франко, яка наводить спогади дочки Федора Кіндратовича Вовка Галини, це сталося на рік раніше - у 1907 році. Так, у своїх спогадах вона зазначає, що "весною 1907 р. Хведір Кіндратович виїхав з Петербурга на Україну, маючи відрядження від Музею збирати етнографічні матеріали... Знаючи, що в Чернігові на майбутній 1908 рік готують археологічний з'їзд, а до нього виставку, Хв. К. вирішив по дорозі заїхати до Чернігова. Ще на пароплаві, що йшов від містечка Макошин до Чернігова, Хв. К. почув, що туди з села Мізиня днями привезли якісь велетенські кістки. І справді - в Чернігівському музеї просто долі лежала купа кісток мамутів й інших незвичних звірів, а коло них і червона земля, в якій їх знайшли. Хв. Вовк зразу помітив в тій землі дрібні чорні камінці й пізнав, що це знаряддя з кременю, палеолітичних часів, з Мадленської доби"². На початку літа 1908 р. Федір Вовк приїхав до Мізина з С.І.Руденком та П.П.Єфименком і розпочав там розкопки, які дали сенсаційні знахідки палеолітичного мистецтва. Відкриття Мізинської стоянки стало своєрідним дарунком долі та винагородою за тривалий час вимушеної розлуки вченого з рідною Україною.

На XIV Археологічному з'їзді, виголошуючи доповідь про дослідження нової пам'ятки, вчений розпочав її так: "Я могу доставить себе завидное удовольствие поздравить Съезд с открытием новой палеолитической стоянки"³. Незважаючи на досить незначні кошти та пожертвування, які виділялись, зокрема, Земською управою на проведення самих розкопок та компенсацію власнику садиби Сисою Кошелю, Ф. Вовк разом зі своїми учнями (Л. Чикаленко, П.Єфименко, С. Руденко, В. Сахаров, М. Рудинський) розпочав польові дослідження стоянки, які потім були продовжені в 1911-1914 рр. У 1915 році розкопки не проводились у зв'язку з воєнними діями⁴. В результаті цього I етапу дослідження пам'ятки були здобуті не тільки унікальні вироби з бивня мамута, але й прикраси, численні та розмаїті кістяні і крем'яні знаряддя, що одразу висунули Мізинське поселення на одне з провідних місць поміж всесвітньо відомих палеолітичних пам'яток Європи.

Під час польових досліджень пам'ятки Федір Вовк та його учні застосували найновішу, відому на той час у Західній Європі, методику розкопок. В одному з листів Ф. К. Вовка до П. О. Смелова надані методичні рекомендації. Так, вчений радить обов'язково зняти проміри з виявленого профілю, зробити план поперечних

траншей, позначаючи в кожній висоту культурного шару, помічати глибину знайдених предметів та скупчення кісток; нагадує про необхідність ведення щоденника, де фіксувати знахідки, а на кістках не забувати робити помітки чорнильним олівцем, в якій траншеї вони знайдені. Методика досліджень вдосконалювалася під час подальшої роботи, і якщо розкопи 1908 та 1909 рр. ще не мали внутрішнього членування, то розкопи 1912-1914, 1916 рр. поділялись уже на метрові квадрати з подвійним цифровим (римським та арабським) позначенням⁵.

Сам Федір Вовк під час розкопок був прикладом професіоналізму, особливе значення надавав методиці ведення розкопок, завжди вимагав "детального аналізу та всебічної уваги дослідника не до самих речових здобутків, але, скажімо, до характеристики місцевості, рельєфу поверхні даної станції, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до знімання планів, фотографування, зарисовок тощо"⁶. Як згадує його учень Левко Чикаленко, в підході до роботи вчений робив усе так, "що коли б будь-хто виявив бажання ближче придивитись до його праці, то знайшов би в матеріалах найдрібніші вказівки стосовно рельєфу поверхні стоянки, плану залягання кісток, числа знайдених звірячих кістяків, кремінного начиння відповідно кожному квадратному метрові. З розкопок було брато все, навіть те, що тепер при сучасному станові науки не має видимого значення, але далі може його мати"⁷. І справді, польові щоденники, описи, фотографії речей та археологічних об'єктів, кресленки розрізів та планів Мізинської стоянки зберегли свою інформативність частково і донині, про що свідчать, наприклад, публікації, присвячені структурі поселення⁸. Дослідження Мізинської стоянки відбувалося на міждисциплінарному рівні із залученням даних суміжних наук (геології, зоології, ботаніки тощо). Основні результати вивчення Мізинського поселення були викладені Федором Вовком у доповіді "Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии", яка була виголошена ним 17 березня 1909 р. на засіданні Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства⁹.

У першій частині була викладена тогочасна європейська система поділу палеоліту на окремі епохи, розроблена Г. Мортільє. До цієї системи Федір Вовк прив'язав наявні східноєвропейські комплекси. Він досить критично проаналізував роботи своїх сучасників і попередників у галузі палеолітознавства (насамперед, графа Олексія Уварова, Івана Полякова та інших), вказуючи на достатньо низький методичний та науковий рівень польових досліджень. Був також відзначений певний дилетантизм у висновках, властивий так званій аматорській або "поміщицькій археології", що не відповідала здобуткам тогочасної західноєвропейської науки. Це викликало досить бурхливу реакцію у присутніх, значна частина яких усоблювала цю течію в археології. На їх звинувачення, що вчений нібито ганьбить імена своїх попередників, Федір Кіндратович відповів, що він не може замовчувати¹⁰.

Друга частина доповіді дослідника торкалася власне Мізинського поселення, специфіки його палеоекологічного середовища на підставі геологічних і топографічних умов залягання, а також фауністичних та флористичних решток. Надзвичайно цікавими є думки вченого про накопичення трупів померлих мамутів у давніх річищах і тяжіння до цих місць палеолітичних поселень. Нагадаємо, що саме такого висновку дійшли сучасні археологи, пояснюючи величезну кількість мамутових кісток, що були використані для будівництва жител на багатьох пізньопалеолітичних пам'ятках Центральної та Східної Європи¹¹. Щоправда, Ф.Вовк, як і його сучасники, не зрозумів, що досліджені ним скупчення кісток на пізньопалеолітичних поселеннях являють собою рештки жител та господарських ям. Це відкриття пощастило зробити лише його учневі П. П. Єфименку¹².

Рівень дослідження Мізинської стоянки високо оцінила наукова громадськість. Так, у Записках Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства підкреслювалося, що пам'ятка становила "драгоценність

в научному отношенні, як сама по себе, так і по тій тщательности и умелости, с которой она была исследована”¹³. Як зазначає А. Носів, саме “через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Вовк зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднялась на почесну височінь”¹⁴. Саме дослідження Мізинської стоянки принесло особливу славу досліднику, хоч у науковій біографії вченого було не одне визначне відкриття. На Міжнародному антропологічному з’їзді в Женеві 1912 р. Федору Вовку була вручена міжнародна премія Кана за визнання його заслуги. “Дорогоцінним документом старого побуту України” називав Мізинську стоянку М. Грушевський і слушно вважав це поселення “скарбом не менш важним, а може навіть важнішим, ніж, скажімо, Ольвія”¹⁵.

II етап дослідження Мізинського поселення пов’язаний з ім’ям учня Хв. Вовка - Левка Євгеновича Чикаленка, який більше відомий як громадсько-політичний діяч. 1916 та 1917 рр. Л. Чикаленко провадив роботи самостійно, але в полі зору керівника і вчителя. Станом на 1916 рік, загальна площа розкопу становила вже 120 кв. м, і цього польового сезону загальна кількість знахідок перевищувала все, що було знайдено раніше¹⁶.

Наступний етап дослідження стоянки Мізин розпочався після досить тривалої перерви і пов’язаний з діяльністю Музею антропології та етнології ім. Федора Вовка, який був заснований 29.03.1921 р. (з березня 1922 р. назву змінено на Кабінет антропології). Ідея створення цієї інституції належала Федору Кіндратовичу, добре обізнаному з досягненнями західноєвропейської науки, який мріяв свій науковий світогляд перенести безпосередньо в Україну і заснувати там науковий осередок. Новостворена наукова установа повинна була стати першою інституцією, яка мала б статус та рівень таких закладів, як L’Ecole d’Antropologie в Парижі, Royal Anthropological Institute в Лондоні, Peabody Museum of Archeology and Ethnology в Кембриджі, Bureau and Ethnology у Вашингтоні. Нагадаємо, що Ф. Вовк та його послідовники репрезентували традиції французької антропологічної школи, були прихильниками характерного для європейського народознавства кінця XIX- початку XX століття явища симбіозу трьох наук - археології, етнографії та антропології. Антропологія як наука, на думку вченого, обіймала спеціальну антропологію (науку про людину і різні раси, з погляду морфологічно-біологічного), палеоетнологію чи передісторичну археологію (науку про найдавніших людей і їхнє життя у передісторичні часи), етнологію (науку про окремі народи, їх расовий склад і побут) з етнографією (її описовою частиною), соціологією (наукою про громадське життя людей)¹⁷. Після смерті вченого його ідею підняли учні та прихильники, які в часи бурхливого революційного життя в складних політичних та економічних умовах змогли створити науково-дослідну устанovu, що поставила собі завдання науково, всебічно вивчати людину України, - Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Один з найкращих учнів Федора Кіндратовича Олександр Гаврилович Олешо, підготувавши ґрунт в Українській Академії Наук, у 1920 році виїхав до Петрограда по наукову спадщину вченого, яка мала стати основою новоствореної інституції. За заповітом вченого, всі численні наукові матеріали, колекції речей, замітки, малюнки, картотеки, фотоматеріали, неоціненна книгозбірня, що містила книги з антропології, археології, історії, етнографії, фольклору, були передані П. Стебницькому та С. Єфремову, щоб вони передали їх згодом тій установі, яка буде гідна цієї спадщини¹⁸. Долаючи неймовірні труднощі, надзвичайно тяжкі умови перебування в Петрограді, О.Г. Олешу в 1920 році пощастило перевезти до Києва майже всю дорогоцінну спадщину Хв. Вовка.

До цього часу матеріали унікальної Мізинської стоянки залишалися практично не введеними у науковий обіг у повному обсязі. ”Високі вимоги, що їх ставив до своїх дослідів покійний професор Вовк, властива йому обережність у висновках і публікації матеріалів до повного і всебічного вивчення здобутків та низка суто об’єктивних причин в обставинах передреволюційних спричинили до того, що й

до цього часу Мізинські матеріали лишилися фактично неопубліковані”, – зазначав М. Я. Рудинський¹⁹, який став наступним дослідником пам’ятки. Одне з першочергових завдань кабінету було видання ”Мізинського збірника”, присвяченого всім здобуткам з Мізинської стоянки.

З нагоди десятиріччя ВУАН Кабінет антропології ухвалив експонувати на спеціальній ювілейній виставці мізинські матеріали й випустити ”в люди бодай невеличкий до неї провідник”. У виданому в 1931 році путівнику (за редакцією М.Я. Рудинського) були опубліковані кістяні вироби як категорія знахідок, що найбільше цікавила покійного Хв. Вовка. У виданні була також поміщена збірка карток з фото та ескізними малюнками і відповідними нотатками Хв. Вовка, деякі з них мали посилання на аналогії серед європейських знахідок. Безперечно, ці нотатки, як зауважує М. Рудинський, мали лише попередній характер, проте вони, безумовно, цікаві для подальших досліджень²⁰. Більшість фотографій, поміщених у путівнику, була зроблена ще за життя Хв. Вовка. Малюнки та розгортки орнаментів на виробах мистецтва, виконані художниками Є. Кричевською та В. Фатальчуком, згодом були використані в усіх подальших публікаціях, монографіях, присвячених Мізинській стоянці.

Безпосередньо польові дослідження пам’ятки були відновлені вже у 1930 та 1932 роках експедицією Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського. Ще в 1916 р. М. Рудинський брав участь у розкопках, які провадив Л. Чикаленко. І це була чудова нагода ознайомитися з достатньо високим рівнем польової методики, комплексним підходом до вивчення матеріалу, застосуванням нових методів досліджень. У роботі експедиції також брали участь В. Резниченко, І. Підоплічко, Н. Бурчак-Абрамович, Л. Кістяківський. Дослідження мали розвідковий характер з метою пов’язати площу розкопок з вивченими раніше ділянками стоянки та провадилися за допомогою так званої кесонної методики (культурний шар розчищався метровими смугами з пометровою його фіксацією та розбиранням). Перед тим як розпочати роботи, М. Рудинський консультувався щодо особливостей пам’ятки з Л. Чикаленком, який на той час жив за кордоном. Розкопки М. Рудинського мали загальну площу понад 90 кв. м. На жаль, автору досліджень вдалося підготувати тільки рукописний звіт, матеріали розкопок були опубліковані значно пізніше²¹. Але, незважаючи на розвідковий характер, розкопки М. Рудинського дали дуже важливі результати. Насамперед, значно збільшився крем’яний комплекс пам’ятки. Подальші дослідники Мізинської стоянки відзначали скрупульозність та пунктуальність М. Рудинського, що дало їм підставу з великою довірою ставитися до окремих його висновків, зокрема, про відсутність кількох культурних шарів пам’ятки²².

Аналізуючи дослідження Михайла Рудинського, В. Сергін зазначав, що розкопки 1930-х рр. мають досить детальну документацію. Крім ґрунтового та добре проілюстрованого звіту, були зроблені поквдратні плани, профілі. Точність нанесення знахідок на плани дуже висока, що не завжди зустрічається у польових звітах сучасних дослідників²³. На жаль, М. Рудинському не вдалося зрозуміти, що залишки скупчень кісток на стоянці є залишками жител, хоча він розкопав на площі господарсько-побутового комплексу № 5 залишки саме такого житла з вогнищем в центрі і зробив навіть спробу реконструювати “невелику житлову споруду”, проте відразу ж зазначив, що не має ще достатніх та незаперечних даних щодо обґрунтування цього припущення. Дослідники того часу ще не мали чіткого уявлення про характер таких жител, тому й не могли встановити їх залишки, а якщо і зустрічали такі залишки, то брали під сумнів їх належність до жител²⁴. Справді, вивчення культурного шару вузькими траншеями та кесонами не давало змоги дослідникам мати повну і чітку характеристику стоянки. Це стало можливим тільки під час останнього етапу дослідження пам’ятки Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР, яку очолив І.Г.Шовкопляс (1954-1961 рр.).

У Національному музеї історії України зберігається значна кількість матеріалів з Мізинської стоянки – перлини українських старожитностей. Це колекція а1

Мізин, що складається з численних крем'яних, кістяних виробів та серії шедеврів творчості неоантропу. Серед них – браслет з пластини бивня мамута (а1/17), оздоблений вишуканим врізним орнаментом у вигляді меандра і зигзагоподібних ліній, який, за словами М. Грушевського, “становить найбільшу окрасу мізинської колекції”²⁵. Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок (17 одиниць), оздоблених різноманітними графічними композиціями. Саме Федір Вовк для умовного позначення фігурок уперше ввів у науковий обіг назви “пташки” та “фалічні” фігурки.

До виробів палеолітичного мистецтва Мізинської колекції належать і дві статуетки, які Ф. Вовк визначив як скульптурні зображення тварин (вовк-собака), що, можливо, виконували роль амулетів (а1/22, а1/23).

Серед інших виробів з кістки в колекції – заготовки для виготовлення підвісок – медальйонів та прикрас (а1/118-120); знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом, який імітує намотану нитку (а1/16). Цей інструмент слідом за Ф. Вовком визначають як голку.

У колекції є кілька клиноподібних знарядь, одне з них (а1/25) орнаментоване заглибленими лініями у вигляді різних комбінацій. В одній з них Федір Вовк бачив “щось схоже на тварину, а в другій – зображення, подібне до житла північно-американських індіанців”. Незвичайним для орнаментики Мізіна мотивом рівнобіжних рисок орнаментованій також фрагмент ребра (а1/6780)²⁶.

Один з найцікавіших виробів з бивня мамута в Мізинській колекції – так званий “жезл начальника” (а1/18). Свого часу Федір Вовк, не знайшовши відповідних аналогій цьому виробу, зазначав, що він подібний до інструментів, “що їх уживають чукчі, щоб значити ремінь”²⁷ (тобто застосовувався для розминання ременів). Подібні вироби, які розглядаються як випрямлячі дротиків, зустрічаються на багатьох пізньопалеолітичних стоянках, проте, як правило, вони виготовлені з рогу північного оленя.

Заслуговує на увагу і веретеноподібний черешковий наконечник дротика (а1/19) з пазами на протилежних боках для закріплення додаткових конструктивних елементів з кременю (мікролітів), які значно підвищували здатність зброї завдавати важких і глибоких поранень²⁸.

Переважну більшість Мізинської колекції (а1) становить крем'яний інвентар з розкопок 1908-1914, 1916, 1930, 1932 рр. (дослідження Ф. Вовка, Л. Чикаленка та М. Рудинського). Загальна кількість основного фонду колекції становить 7.443 одиниці зберігання і науково-допоміжного – 37.792 одиниці. Ці матеріали, як і вироби з бивня мамута, надійшли до збірки музею в 1936 році після реорганізації Академії наук України. Крем'яний інвентар першого етапу дослідження пам'ятки (1908-1914 рр.), який нараховує приблизно 24.133 одиниці зберігання (з них 1.250 – це знаряддя праці), фактично і складав основу відділу передісторії (палеоетнології) Кабінету антропології та етнології, яку з таким ентузіазмом та самопожертвою повернули в Україну учні та послідовники професора.

Комплекс крем'яних виробів та унікальні зразки первісного мистецтва Мізіна й до цього часу є предметом обговорень та дискусій²⁹. Сучасні дослідники продовжують звертатись до палеолітичної спадщини Федора Кіндратовича Вовка, Левка Чикаленка та Михайла Рудинського, вивчаючи, аналізуючи матеріали Мізинської стоянки, яка, безумовно, за результатами вивчення є однією з найвідоміших в світі, своєрідним еталоном в історії палеолітознавства.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів і Північне Лівобережжя. - Т. XXIII. - 1928. - С. 19.
2. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - К., 2000. - С. 232.
3. Волков Ф. Палеолитическая стоянка в с. Мезин // Труды XIV АС. - Т. III. - М., 1911. - С. 262.
4. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С. 236.
5. Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. - М., 1987. - С. 6.

6. Носов А. Професор Ф.К.Вовк в українській археології // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. - С.ХХVІ.
7. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Передмова. - К., 1995. - С.5.
8. Сергин В.Я. Вказ. праця. - 104 с.
9. Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. - 1992. - №2. - С.113-114.
10. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - М.-Л.,1953. - С.19
11. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. - 1997. - №2. - С.19-20
12. Ефименко П.П. Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины // Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. - Вып. V. - М.-Л.,1934. - С.102
13. Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. - Т. IX. - Спб.,1913. - С.305.
14. Носов А. Вказ. праця. - С.7
15. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя. - Т.ХХІІІ. - 1928. - С.35.
16. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С.240.
17. Скрипник Г.А. Народознавчий доробок Хведора Вовка // Федір Вовк. Сторінки наукової спадщини та бібліографія праць. - К.,2002. - С.8,13.
18. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. - Ч.І. - К., 1925. - С.5-6.
19. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Хведора Вовка. Редакція і коментарі М.Я. Рудинського. - К.,1931. - Передмова.
20. Там же.
21. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - С.238.
22. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - К.,1965. - С.82.
23. Сергин В.Я. Вказ. праця. - С.7, 11.
24. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - С.11.
25. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. - С.24.
26. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.30, табл.ХХV.
27. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.50, табл. ХХІІІ,1.
28. Нужний Д.Ю. Дистанційна зброя свідчення про збройні сутички за кам'яного віку // Військово-історичний альманах. - Річник II. - Ч.1(2). - К., 2001. - 88, мал..1,1.
29. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. - К., 1992. - С.27, мал. 5,1-51; Корнієнко В.В. Класифікація антропоморфних зображень пізнього палеоліту // Vita Antiquae. - № 2. - 1999. - С.25-30; Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки Женин с территории Поднпоровья // Первобытная археология. - К.,1989. - С.43-49.

Олена Веремейчик

РОЗВІДУВАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ І.І. ЛЯПУШКІНА 1947 р. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Протягом 40-х – початку 80-х рр. ХХ ст. в археологічній науці спостерігався підвищений інтерес до проблем слов'янського етногенезу. Означене коло наукових питань послугувало поштовхом до проведення масштабних археологічних робіт на теренах Східної Європи з метою виявлення слов'янських пам'яток різного часу і подальшого їх дослідження. Однією з територій, де зосередилися дослідження науковців, була Лівобережна Україна, зокрема, територія Чернігівщини. На її теренах працювали різноманітні експедиції Інститутів археології Академії наук УРСР, Академії наук СРСР, Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, Ермітажу під керівництвом Є.О. Горюнова, І.І. Ляпушкіна, Є.В. Максимова, А.М. Обломського, Е.О. Симоновича, Р.В. Терпиловського, П.М. Третьякова, М.Б. Щукіна, які займалися пошуками та дослідженням пам'яток римського часу та слов'янських у басейні Десни і водночас обстежували

та виявляли давньоруські городища, курганні могильники та поселення.

Одним з перших дослідників, який цілеспрямовано шукав слов'янські пам'ятки роменської культури на Чернігівщині, був І.І. Ляпушкін. Відразу ж у повоєнні роки ним були проведені численні розвідки на Лівобережжі Дніпра з метою виявлення нових пам'яток, а на деяких з них, що стали пізніше еталонними (Новотроїцьке, Опішня, Полтава та інших), здійснені широкомасштабні археологічні дослідження.

Дніпровська Лівобережна експедиція під керівництвом І.І. Ляпушкіна – старшого наукового співробітника на той час Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури¹, на теренах Чернігівщини здійснювала розвідки двічі – у 1947 р.² і у 1961 р.³ Завдяки цим розвідкам у 1947 р. були обстежені пам'ятки вздовж нижньої та середньої течії Десни, у 1961 р. – вздовж Сноу, від його гирла і вгору за течією, на північ.

Саме матеріали розвідувальної експедиції 1947 р., зокрема обстеження І.І. Ляпушкіним комплексу пам'яток біля с. Шестовиця, викликали певне наше зацікавлення, що послугувало темою окремого дослідницького сюжету⁴. Але наші спостереження щодо результатів розвідки 1947 р. не вичерпалися в попередній публікації.

До складу експедиції того року входило 5 чоловік: І.І. Ляпушкін – керівник експедиції (Ленінградське відділення Інституту історії матеріальної культури) Л.С. Кухарева – старший лаборант (Ленінградський державний університет), Д.М. Гурвич – старший лаборант (Публічна бібліотека), А.М. Дукаревич – лаборант (студент Ленінградського державного університету) та В.Л. Ястребов – водій експедиційної бази Академії наук (м. Москва).

У звіті зафіксовано, що експедиція поїхала з Ленінграда двома групами – перша машиною 24 червня, друга 28 червня - потягом, і 29 червня обидві групи прибули до Києва. Дослідник зазначив, що польові роботи тривали від 5 липня до 17 листопада 1947 р., і експедиція пройшла загалом 5982 км, з них 3047 км точно за маршрутом, передбаченим планом⁵.

Маршрут експедиції охоплював немовби колом територію України на лівому березі Дніпра – від гирла Десни, її нижньою та середньою течією до гирла Сейму. Потім маршрут пролягав річками Сейм, Оскол, Орель до Дніпра, далі лівим берегом Дніпра до Десни. І.І. Ляпушкін відмічав, що обстеженню підлягали пам'ятки, в більшості відомі за літературою, хоча значна їх частина була відкрита і безпосередньо в ході експедиційних робіт. Загалом, у 1947 році в Україні було оглянуто більше ніж 70 різночасових пам'яток: епохи бронзи, різних періодів епохи заліза, в тому числі і ранньослов'янські пам'ятки. Культурні рештки на пам'ятках Х-ХІІІ ст. і в щоденнику, і в звіті відносилися до великокнязівського періоду.

Усі головні події та результати обстеження археологічних об'єктів під час експедиції фіксувалися у польовому щоденнику, який вів безпосередньо її керівник – Іван Іванович. Щоденник складається з двох шкільних зошитів у клітинку. Лівий бік залишився чистим, справа – велися записи простим олівцем. Листи були пронумеровані автором, щоденно фіксувалася дата та день тижня, зліва, на полях, позначалися пункти зборів підйомного матеріалу. Матеріали по обстеженню Чернігівської області ввійшли в першу частину щоденника, яка була розпочата 05.07.47 р. і закінчена 14.08.47 р.

Уся наукова документація експедиції (щоденники, науковий звіт, негативи фотографій та відбитки) зберігається в Науковому архіві ІМК РАН (м. Санкт-Петербург). Колекція матеріалів (№ 63, складається з 20 ящиків) та облікові картки (в середину карток вкладені колекційний опис матеріалу, інколи фотографії пам'яток та малюнки найцікавіших знахідок) обстежених пам'яток – у фондах та архіві ІА НАН України і, як виявилось в результаті дослідження, частково матеріал з Чернігівської області зберігається в фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

У нижній течії Десни маршрут експедиції пролягав уздовж лівого берега річки

і розпочався з обстеження городища в с. Крехаїв (територія Київської області) та літописного Остерського городця, розташованого в с. Старогородка (нині м. Остер). Дослідник описав городище, відзначив, що його площа значною мірою пошкоджена окопами. На території городища та розташованого поряд з ним селища були зібрані уламки гончарних посудин⁶.

Потім експедиція переправилась на протилежний берег річки та обстежила поселення біля с. Виповзів, розташоване на мису правого берега р. Десни. Тут також зібрані фрагменти гончарних посудин⁷. Серед них переважають уламки посудин X ст., хоча матеріал XII-XIII ст. також присутній, у тому числі і 4 фрагменти від 2 амфор “нікейсько-трилійської” групи типу П/2 за І.В. Волковим та В.Ю. Ковалем⁸.

Далі обстежили Татарську Гірку біля с. Анисів, відому в літературі завдяки публікації В. Шугаєвського⁹. І.І. Ляпушкін занотував, що територія пам'ятки засаджена лісом та задернована, тому культурні рештки вдалося зібрати тільки на піскових видувах. Більшість з них складалася з уламків ліпного посуду епохи бронзи і нечисленних фрагментів гончарних посудин великокнязівського періоду¹⁰. В колекції матеріалів (фонди ІА НАНУ) з поселення походять 53 фрагменти з двох пунктів збору підйомного матеріалу, серед яких 4 фрагменти сильно пошкоджених вінець XI-XII ст. та 23 фрагменти ліпних посудин епохи бронзи (серед яких 4 вінця) з пункту № 7 за щоденником та 26 фрагментів (з них 2 фрагменти вінець) ліпних посудин епохи бронзи-раннього заліза з пункту № 8¹¹.

У щоденнику зазначено, що “Из Анисова направились в Чернигов, где выполнили необходимые формальности (регистрация документов и т.д.) и около 18 час. доехали в Шестовицы”¹². Це відбулося 8 липня, ймовірно, тоді експедиція вперше і відвідала Чернігівський історичний музей.

Звечора, після влаштування на ночівлю, члени експедиції оглянули городище в північній частині села. Зранку роботи проводилися на городищі та поселенні, розташованому на південний-захід від села (*в ур. Коровень. – О.В.*). Після загального опису пам'ятки у щоденнику зафіксовано, що: “Вся площадь усеяна черепками глиняной гончарной посуды, шлаками железа, костями животных и т.п. Встречаются куски необработанного красного овручского (?) шифера. Мощность культурного слоя местами (судя по отложениям) достигает до 0,7 – 0,8 м”¹³. Відзначено, що вздовж західного боку поселення обстежена канава, орієнтована в напрямку північ-південь, глибиною 1,5 м (*залишки протитанкового рову часів війни. – О.В.*), в якій на відстані 150 м від схилу, в східній стінці знайдено горщик, виготовлений на гончарному крузі, заповнений вуглинями та перепаленими кістками. Цю знахідку сфотографовано. У фотоархіві наукового архіву ПМК РАН зберігаються три фотографії горщика з Шестовицького поселення. Дві з них зроблені безпосередньо в ході робіт Дніпровської Лівобережної експедиції, при зачистці стінок протитанкового рову: обидві – з одного ракурсу, тільки на різній відстані від об'єкта¹⁴, третя відтворює реставрований горщик X ст.¹⁵ На фотографіях чітко видно, що внаслідок зсуву піскового ґрунту відбулася руйнація стінок рову, завдяки чому, мабуть, і вдалося помітити горщик. У звіті автор наводить уже додаткову інформацію: “Горшок находился на глубине около 40–50 см от дневной поверхности. Большая часть его была в материке (песчанистая глина). Цвет горшка оранжево-красный. Он имеет хорошо выраженный, почти горизонтально отогнутый венчик. А по краю венчика – с внешней стороны проложена бороздка ... Большая часть поверхности горшка, начиная от плечиков, покрыта врезными горизонтальными линиями”¹⁶. Гончарна посудина зберігається у фондах ІА НАНУ. Її висота 17 см, діаметр вінця – 17 см, діаметр денця 8,5 см, товщина стінок посудини – 0,6 – 0,8 см. За кольором вона більше коричнево-червона, ніж оранжево-червона, обпал нерівномірний, всередині черепок чорного кольору.

За місцем розташування залишки поховання, дослідженого І.І. Ляпушкіним, знаходяться ближче до урочища Узвіз. Але серед поховань цієї групи курганів (IV

за Д.І. Бліфельдом)¹⁷ не зафіксовано обряду кремації, лише – інгумація в могильних ямах. Ця група поховальних пам'яток датується кінцем XI-XII ст.¹⁸ Мабуть, тому Д.І. Бліфельд і відніс поховання X ст., досліджене у 1947 р., до V групи, де зафіксовані поховання за обрядом тілоспалення на місці та на стороні: воно, певно, фіксує південну межу групи¹⁹.

Окрім залишків поховання X ст., у західній стінці протитанкового рову, дещо північніше від нього, виявлено “зольное скопление, содержащее большое количество железных шлаков”²⁰. Тут також були знайдені уламки гончарної давньоруської кераміки.

Таке взаєморозташування могильника та поселення може свідчити про дві речі: з часом могильник починає наступати на забудову поселення або навпаки, поселення розбудовується на території, зайнятій раніше могильником. У зв'язку з тим, що виявити хронологічні рамки культурних решток плями з вуглинями, попелом та шлаками, знайденими у 1947 р. північніше поховання, на сьогодні неможливо (на підставі опису матеріалу, що зберігається в обліковій картці з Шестовиці²¹, керамічний матеріал з цієї плями складається лише з фрагментів стінок та денця кругових посудин X-XI ст.), вирішення питання про взаєморозташування могильника та поселення залежить від майбутніх досліджень у цій частині пам'ятки. І все ж в інших місцях комплексу пам'яток біля с. Шестовиці спостерігається аналогічна картина – розташування близькочасових культурних решток поселення та поховальних пам'яток на одній території²².

Значно ускладнює локалізацію знахідок І.І. Ляпушкіна існування і донині залишків двох протитанкових ровів в ур. Узвіз, що прокладені майже паралельно, по обидва боки дороги на с. Слабин. Незрозуміло, який саме рів оглядала Дніпровська Лівобережна експедиція. Під час робіт Я.В. Станкевич у 1946 р. окремі ділянки одного з ровів в ур. Узвіз були зачищені, тут виявлені культурні нашарування X-XIII ст.²³ А висловлене Л.Ф. Ситою аргументоване припущення про існування в урочище Узвіз у XII-середині XIII ст. окремого поселення зі своїм могильником²⁴ примушує уважніше придивлятися до культурних решток цієї частини пам'ятки.

У цілому, в 1947 р. з комплексу пам'яток в урочищі Коровель взято в колекцію 89 артефактів, серед яких одна реставрована гончарна посудина, 26 фрагментів вінець гончарних посудин, один фрагмент денця та 5 уламків пірофіліту, інші – фрагменти стінок, печина та шлак.

9 липня о 15 годині експедиція вирушила з Шестовиці у напрямку Чернігова, по дорозі обстежила городище в с. Гуцин. А за опитуванням місцевого населення, в Жавинці (“Желвинке” за І.І. Ляпушкіним) та в Павлівці не зафіксовано археологічних пам'яток²⁵.

У щоденнику Іванович записав, що близько 20 години прибули до Чернігова і залишилися на ночівлю. Наступний день (четвер, 10 липня) члени експедиції провели в Чернігові – ранок був присвячений “приведению в порядок хозяйства экспедиции ... Во второй половине дня осматривали музейные археологические фонды, относящиеся к маршруту, а также... место раскопок Б.А. Рыбакова 1946 г.”²⁶ Вирушити далі з Чернігова того ж дня завадив тривалий дощ, тому експедиція залишилася тут ще на одну ніч.

Певним свідченням відвідування І.І. Ляпушкіним Чернігівського історичного музею є фотографії закладу та експедиційної машини на його фоні, що зберігаються в фотоархіві наукового архіву ІМК РАН²⁷.

Очевидно, супровідником від Чернігова до Сосниці з експедицією був відправлений завідувач відділу на той час первіснообщинного ладу музею М.І. Кот, хоча про це в щоденнику записів немає. Але ряд побіжних свідчень дозволяє зробити таке припущення. Так, у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського* (далі ЧІМ) в основній групі фондів зберігаються колекції з сіл Брусилів, Гориця (поселення Дворище та Провалля), Миколаївка, Феськівка та Бурімка, датовані 1947 г. (номери колекцій А-62, А-88, А-89, А-90, А-91,

А-92). У музейній документації зазначено, що це – матеріали обстеження М.І. Котом вищеперерахованих пам'яток. Під час роботи з цими колекціями виявилось, що фрагменти кераміки не миті, не шифровані, а в середині пакунків збереглися етикетки, написані в 1947 р., і дати на них збігаються з датами перебування І.І. Ляпушкіна на цих пам'ятках, зафіксованими в щоденнику. Цілком імовірно, що тодішнє керівництво музею звернулося з проханням до дослідника передати частину здобутих матеріалів у музей для поповнення колекцій, які зазнали значних утрат під час Великої Вітчизняної війни. Той факт, що матеріал не був оброблений, не існує окремого звіту про цю розвідку М.І. Кота, говорить про те, що останній не був археологом. Крім того, ні до 1947 р., ні пізніше ним не проводилися археологічні обстеження та дослідження. Музей же на той час не мав археолога-фахівця: О.О. Попко – чернігівський археолог, до 1946 р. співробітник музею, вже працював в Інституті археології Академії наук УРСР, а М.А. Попудренко була направлена за розподілом до Чернігова лише в 1948 р.²⁸

Отже, далі маршрут експедиції пролягав на схід, уздовж середньої течії р. Десни. Наступним пунктом, обстеженим 11 липня І.І. Ляпушкіним, було городище в с. Брусилів, розташоване на мисі правого берега р. Снов, при впадінні в р. Десну. Дослідник зазначив, що городище пошкоджене садибами та розмивами під час повеней. На городищі зібраний підйомний матеріал, який складався з фрагментів гончарної кераміки, фрагментів амфор та уламків пірофіліту²⁹. У фондах ЧІМ колекція з городища в с. Брусилів (№ А-89) складається з 8 фрагментів вінець кругових посудин Х-ХІV ст., 10 фрагментів вінець ХVІІ-ХVІІІ ст., 8 фрагментів амфор та уламків стінок кругових посудин (рис. 6, І). У фондах ІА НАНУ з давньоруського матеріалу зберігаються також 10 фрагментів вінець кругових посудин Х-ХІV ст., майже 40 уламків стінок та денць цього ж часу і лише два уламки амфор з графіті. 6 фрагментів від однієї амфори з фондів ЧІМ та 1 фрагмент з графіті у вигляді букви “Н” належать до амфор “трапезундської” групи типу І/2 та однієї фрагмент з графіті – до “нікейсько-трілійської” типу ІІ/2 за І.В. Волковим та В.Ю. Ковалем³⁰.

Наступними пам'ятками, обстеженими І.І. Ляпушкіним, були поселення Провалля та Дворище поблизу с. Гориці. Ймовірно, приводом до відвідування цих пам'яток було попереднє ознайомлення з матеріалами колекції з Гориці в фондах ЧІМ, яка формувалася з випадкових знахідок протягом 1905-1928 рр. (№ Арх. 1/1). Мабуть, отримані фахові консультації археолога та досвід, здобутий в експедиції, дозволили співробітнику музею М.І. Коту дійти висновку, що колекція із с. Гориці – це сукупний матеріал з двох пам'яток – Дворище та Провалля, і скласти в 1948 р. найкращий опис колекції в документації того часу без помилок в атрибуції та датуванні речей, що і відзначила О.Є. Черненко³¹.

Матеріал колекції з Дворища та Провалля (№ А – 88, А – 90) у фондах ЧІМ складений в один пакунок, де зберігаються 2 етикетки, датовані 12 липня. У щоденнику І.І. Ляпушкіна зазначено, що 11 липня прибули до с. Гориці близько 19 години, де і залишилися на ночівлю. Звечора обстежили урочище Провалля, наступного дня – урочище Дворище. В цілому в ЧІМ зберігається 8 фрагментів вінець кругових посудин ХІ-ХІІІ ст., 11 фрагментів стінок та 7 фрагментів ліпних посудин.

У фондах ІА НАНУ колекція з поселення Провалля складається з 66 артефактів, серед яких 30 фрагментів вінець ХІ-ХІІІ ст. Колекція знахідок з багатошарового поселення Дворище налічує 52 артефакти, серед яких 11 фрагментів кругових вінець ХІІ-ХІV ст. Крім того, з поселення походять фрагменти ліпних посудин епохи бронзи, раннього залізного віку та роменської культури.

12 липня датується перебування експедиції на поселенні в с. Миколаївка та на етикетці колекції № А-92 з цієї пам'ятки в ЧІМ. І.І. Ляпушкін занотував, що поселення розташоване в заплаві р. Десни, на дюнному підвищенні, залишків укріплень не знайдено³². В колекції ЧІМ з цієї пам'ятки зберігаються 17 фрагментів вінець та 3 фрагменти стінок кругових посудин кінця ХІ-ХІІІ ст. і 1 фрагмент

стілки ліпної посудини. У фондах ІА НАНУ зберігається 76 фрагментів кругової кераміки, серед яких 33 фрагменти вінець XII-XIII ст.³³

Після цього експедиція хотіла побувати в с. Салтиковій Дівиці, на лівому березі р. Десни. Але паром не працював, тому вирушили в с. Блистову, де обстежили городище в селі, на якому зібрали фрагменти кераміки XI-XIII ст. і знайшли ніж.

Наступним населеним пунктом, де побувала експедиція, було с. Феськівка. Увагу дослідника привернуло городище, розташоване на схід від села, на правому березі р. Мена. Городище з добре вираженим валом та ровом діаметром близько 70-80 м було трохи пошкоджене з боку річки, де вимивалося під час повеней. Поряд з городищем знайдено поселення. Культурні рештки представлені фрагментами кругової кераміки XII-XIII ст. (ЧІМ, № А – 91), в тому числі й фрагментами вінець. В ІА НАНУ зберігається 30 фрагментів кераміки, серед яких 4 фрагменти вінець XII-XIII ст. Малюнок одного з них є в публікації І.І. Ляпушкіна³⁴. Крім того, при зачистці культурного шару в нижній частині валу знайдені фрагменти ліпних посудин епохи бронзи³⁵.

Того ж дня (13 липня) експедиція прибула до м. Сосниці і близько 17.30 разом з науковим співробітником Сосницького музею Ю.С. Виноградським вирушила оглянути городище біля озера Бурімка³⁶. Городище розташоване на південному березі озера, в долині р. Десни. Більша частина пам'ятки вже на той час руйнувалася під час весняних повеней. У пошкодженнях культурного шару та у зсувах ґрунту зібрано багато фрагментів ліпної кераміки роменської культури та кругової давньоруського часу. У фондах ЧІМ зберігається колекція А-62 з городища Бурімка, що складається з фрагментів ліпних посудин роменської культури та кругових посудин X ст. У фондах ІА НАНУ також зберігається матеріал з цієї пам'ятки.

Наступний день учасники експедиції присвятили огляду археологічних колекцій у фондах Сосницького музею. І.І. Ляпушкін відзначив у щоденнику, що колекції в гарному стані, крім того, складений вказівник до кожної пам'ятки, що перебуває в зоні уваги співробітників музею³⁷. Безперечно, таким станом археологічних колекцій та увагою до археологічних пам'яток ми повинні завдячувати Ю.С. Виноградському, який у 20-і роки ХХ ст. очолював Сосницький краєзнавчий музей, а потім був усунутий від керівництва з ідеологічних міркувань, але все життя пропрацював науковим співробітником цього закладу³⁸.

Останнім пунктом, який на Чернігівщині відвідала експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р., було городище поряд з с. Шабалинів, відоме в літературі, як і попереднє, завдяки розвідкам Ю.С. Виноградського³⁹. 15 липня разом з експедицією виїхали директор Сосницького музею Д.І. Лав'юк та Ю.С. Виноградський, про що є відповідний запис у щоденнику І.І. Ляпушкіна⁴⁰. Городище розорювалось, на поверхні були знайдені численні фрагменти ліпної кераміки юхнівської, роменської культур та фрагменти кругової давньоруської кераміки.

Підсумовуючи результати розвідки 1947 р., І.І. Ляпушкін у звіті цілком слушно зазначив, що не всі так звані великокнязівські поселення виникли одночасно. Хоча на той час не було достатніх підстав для внутрішнього розподілу керамічного матеріалу за хронологічними ознаками, дослідник зауважив, що є певні пам'ятки з більш ранніми за часом культурними рештками (X-XI ст.), і більш пізні (XII-XIII ст.)⁴¹. Цю проблему вперше в історіографії дослідник поставив і в публікації, присвяченій результатам роботи Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр.⁴². Проблема хронології кераміки X-XIII ст. і досі остаточно не вирішена, проте спостереження І.І. Ляпушкіна в цьому напрямку в середині ХХ ст. слід визнати першими правильними кроками у вирішенні цього питання.

Джерела та література:

1. Мезенцева Г. Дослідники археології України. – Чернігів, 1997. – С. 142 – 143.
2. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. по обследованию памятников в бассейне р. Сейм, нижнего течения р. Десна и левого берега Днепра, Киевской, Курской, Полтавской, Сумской, Харьковской областях // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп. 1. – 1947. – № 31.
3. Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г. // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп.1 – 1961. – № 21.
4. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернігів, 2006. – С. 33 – 39.
5. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 3.
6. Ляпушкин И.И. Полевой дневник экспедиции по обследованию памятников в 1947 г. Часть. 1 // НА ИИМК РАН. – Рукописный архив. – Ф. 35. – Оп.1.– 1947. – № 32. –Л. 4 – 5; Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 50.
7. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 51.
8. Коваль В.Ю. Амфоры византийского культурного круга в Средневековой Руси (X-XIII вв.) // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 349.
9. Шугаевский В. “Татарская Горка” близ гор. Чернигова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда. – М., 1911. – С. 244 – 258.
10. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 51.
11. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 7.
12. Там само.
13. Там само. – Л. 9.
14. Обследование селища – сосуд с пережженными костями в обресе канавы. С. Шестовицы, Черниговская обл. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. Л. 1326–1, Л. 1327–1. – Шифр фот. О. 2531–14, О. 2531–15. – Инв. № 1343–46/1, № 1343–47/1.
15. Сосуд с остатками трупосождения. С. Шестовицы, Черниговская обл. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. П 50229. – Шифр фот. О. 1598–48. – Инв. № 1260–62.
16. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 52.
17. Білфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К, 1977. – С. 91, 183 –184.
18. Там само. – С. 91.
19. Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернігів, 2006. – С. 182.
20. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 10.
21. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины.// НА ИА НАНУ. – 1947/29. – № V.
22. Хамайко Н.В. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К., 2004. – С. 297.
23. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. – Вып. 87. – 1962. – С. 7, 14.
24. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII-XIII ст. біля с. Шестовиця // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 29.
25. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 11.
26. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... Л. 12.
27. Г. Чернигов, музей, северный фасад. Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. // НА ИИМК РАН. – Фотоархив. – Шифр нег. Л. 1317, Л. 1319–1. – Шифр фот. О. 2531–5, О. 2531–7. – Инв. № 1343–37, № 1343–39/1.
- * Користуючись нагодою висловлюю щиро подяку керівництву та співробітникам Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського за допомогу у роботі. Особливу подяку висловлюю старшому науковому співробітнику відділу фондів Л.Ф. Ситій за допомогу в роботі з колекціями.
28. Мезенцева Г. – Вказ. праця. – С. 187.
29. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 53.
30. Коваль В.Ю. – Вказ. праця. – С. 347, 349.
31. Записка до колекції археологічних матеріалів з с. Горця Менского р-ну // Архів фондів ЧІМ. – Инв. № А. 90.– Арк.1; Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896 – 1948 рр.) // Скарбниця Української культури. – Вип. 9. – Чернігів, 2007. – С. 47.

32. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 55.
33. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины // НА ІА НАНУ. – 1947/29. – № X.
34. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр.// АП УРСР. – Т. III. – К., 1952. – Табл. III, 5.
35. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 16; Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 56.
36. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 17.
37. Там само... – Л.18.
38. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. (Український історик, археолог, етнограф, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху першої половини ХХ ст.) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – Київ, 1991. – С. 335.
39. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 154, 160.
40. Ляпушкин И.И. Полевой дневник ... – Л. 19.
41. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. ... – С. 61 – 62.
42. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції ... – С. 298.
-

Василь Пазинич

ВПЛИВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ГІДРОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ НА СТРУКТУРУ РОЗСЕЛЕННЯ В БАСЕЙНАХ ЛІВИХ ПРИТОК СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА

Проблема гідрологічних катастроф різних масштабів у басейні Дніпра неодноразово піднімалася впродовж усієї історії його дослідження. На жаль, уривчастість даних та низький рівень технологічного забезпечення досліджень тих часів не дозволили навести бодай жодного достовірного прикладу. Слабка аргументація та відсутність загальної схеми становлення басейну Дніпра у цілому на довгий час сформували скептичне ставлення до подібних концепцій.

Під час проведення автором структурно-геоморфологічних досліджень у басейні Дніпра, які з невеликими перервами тривали з 1974 року, був зібраний фактичний матеріал, що ставив під сумнів ряд усталених геоморфологічних постулатів. Спершу це торкнулося віднесення віку заплав усіх без винятку річок України до голоценового періоду. Дослідження таких невеликих річок лівобережжя, як Говтва, Говтва Вільшана, Говтва Велика та Полузери, показало, що на рівні запливи фактично існують сліди двох різних по силі річищ, водність яких різнилася у сотні разів /1/. Дослідження деяких відрізків долин Дніпра, Орелі та Самари показали, що зміщення їхніх русел, яке, за матеріалами геологічних зйомок, відбувалося ще у Валдайський час, відбувалося на гіпсометричних рівнях заплав, тотожних сучасним.

Комплексний аналіз різних матеріалів у ході роботи над книгою "Геоморфологічний літопис Великого Дніпра" показав, що за четвертинний період сталися щонайменше три грандіозні катастрофи, пов'язані з постанням та спуском польодовикових озер на теренах Білорусі та півночі України /2/. Використання в дослідженнях виключно геолого-геоморфологічних даних не дозволило визначити вік кожної з них і виявити сліди катастроф менших масштабів на притоках Дніпра. З метою усунення цього недоліку продовження розвідок було сконцентроване на долученні даних археології та радіовуглецевого аналізу.

Першим досвідом такого комплексно підходу стала оцінка впливу прориву решток польодовикового Поліського озера, яке розташувалось на захід від Мозирського кінцевоморенного пасма, на заселення Прип'ятського Полісся у верхньому палеоліті. У довжину озеро простягалось більше ніж на 300 км при

середній ширині 35 км. Попередня оцінка часу прориву, що була зроблена у співпраці з Інститутом археології НАНУ на підставі визначень зміни контурів поширення Свідерської культури та існування Межирічської стоянки, яка знаходилася впритул до водного потоку, показали, що він міг статися десь близько 14 тис. р.т. /3/. Відбір зразків викопного ґрунту з ділянки прориву та результати його радіовуглецевого аналізу наблизили час прориву до 11,3 тис. років ВР. Обидві дати цілком узгоджуються з висновками білоруських геологів, які ще у 50-70-х роках м.с. віднесли його на кінець Валдайського періоду /4/.

Наступним етапом стало дослідження долин річок Ворскли, Псла, Говтви, Тагамлика та Орелі. Ці дослідження проводилися у співпраці з Полтавським краєзнавчим музеєм (О.Супруненко, В.Мокляк) на Ворсклі, в місцях розміщення неолітичних стоянок /5/. Обстеження відрізка долини Старі Санжари - Нові Санжари - Білики показало, що в березі знизу вгору відслонюються: 1 - алювіальна товща (2-3м); 2 - викопний ґрунт (0,3 м) з добре збереженими рештками рослин, кістками, гілками дерев та стовбурами дубів, які звисають до русла (рис.1). До цього ґрунту прив'язані усі неолітичні стоянки цього відрізка долини Ворскли; 3 - різнозернистий пісок, частково перероблений еоловими процесами (2-4 м). За даними геологічного та геоморфологічного картографування, ця поверхня віднесена до першої тераси верхньочетвертинного віку /6, 7/ та перевіяних пісків. Факт наявності похованих поверхонь зафіксований в "Атласі природних умов ..." 1978 р. видання / 8/. Але через відсутність необхідних даних ці поверхні були ідентифіковані як верхньочетвертинні тераси, що перекривають більш давні геоморфологічні рівні.

Рис.1. Знімок уступу лівого берега Ворскли (м. Нові Санжари)

Радіовуглецевий аналіз деревини показав, що її консервація відбулася 4930 ± 90 років тому. Ця дата практично ідеально збігається з визначеннями кінця періоду існування неолітичних поселень. Усі неолітичні стоянки цього відрізка долин Ворскли та Тагамлика припинили своє існування 3 тис. років до н.е. /8/.

Результати геолого-геоморфологічних розвідок наводять на думку, що зникнення неолітичних стоянок на цьому відрізку Ворскли прямо пов'язане з катастрофічним потоком, який звалив дерева та відклав поверх культурного шару досить потужну товщу піску. Наступний етап заселення долини Ворскли пов'язаний з поширенням скіфської та черняхівської культур, поселення яких у більшості випадків розміщені на піщаній товщі. З геоморфологічних наслідків того потоку є засипання піском відрізка долини Тагамлика. У даний час Тагамлик впадає у Ворсклу навпроти м. Старі Санжари, а на місці старої долини виник ланцюжок ізольованих боліт, який простягається до м. Білики.

Вивчення положення викопних ґрунтів та горішніх верств у долині Псла дозволяє говорити про існування кількох катастрофічних потоків, один з яких стався близько 6,3 тис. років тому (визначено по ґрунту, замитому у кротовину). Дата другого буде відома після отримання даних радіовуглецевого аналізу гілки дуба, відібраної в руслі Псла біля м. Шишаки. Позатим, наявність над викопним ґрунтом відкладів піску, лесу та крейди (мергелю) говорить про те, що товщі були сформовані, скоріш за все, потоками, розірваними у часі, або одним потоком, який мав кілька вихідних пунктів. Зокрема, присутність крейди (мергелю) може бути пов'язана з потоками, які йшли з ділянок, розташованих північніше, де ці породи лежать близько до поверхні.

Наскільки катастрофічні потоки по притоках середнього Дніпра були синхронними, судити сьогодні завчасно. Не виключено, що повинь на Пслі, яка сталася близько 6,3 тис. р.т., була синхронною з повинню в басейні Говтви. Зразок, відібраний з нижньої частини сучасного ґрунту із заплави Говтви Вільшаної, показав, що його утворення почалося близько 5,9 тис.р.т. Така дата не суперечить припущенню про синхронність повеней на обох річках. Оскільки це могло статися в інтервалі між 6,3 - 5,9 тис.р.т.

На відміну від долини Ворскли, руйнівна роль катастрофічних потоків у долині Псла потребує подальших розвідок. Присутність на поверхні більш стійких до водної та вітрової ерозії гірських порід (супісків та суглинків) перешкоджає виявленню археологічних об'єктів, але разом з тим і сприяє їх подальшому зберіганню.

Долини річок Говтв та Полузери цікаві тим, що їхній спільний басейн, площа якого ледь перевищує 2 тис. км², впродовж усієї історії розвитку Дніпра був автономним і не мав зв'язку з басейнами інших річок. При цьому значна ширина палеоруслу (місцями більше 100 м), яка перевищує сучасну ширину Десни, та слабка його замуленість підтверджують висновки про недавній час значної водності цих річок. На відміну від долин Ворскли та Псла в басейні Говтв та Полузери поховані ґрунти, ймовірно, відсутні. І через їх відсутність важко сподіватися на збереженість слідів їх заселення у стародавні часи.

Відсутність зв'язку з іншими річками, мала площа водозбору та морфологія долин змушують шукати джерело такої величезної кількості води безпосередньо в межах басейну річок Говт та Полузери /2004/. Одним з варіантів пояснення виникнення великих, але більш давніх потоків є існування на цій території в періоди похолодань стаціонарних малопотужних льодовиків. Їхнім інтенсивним таненням можуть бути пояснені морфологія долин, типова для річок арктичних зон, та широкі палеорусла, що формувалися в умовах льодово-снігового живлення. Голоценові ж катастрофічні повені цього регіону можуть мати тільки дві причини - метеорологічну (тривалі інтенсивні атмосферні опади) та прориви тимчасових водойм, які поставали за льодовими заторами.

На користь такого розвитку подій можна навести два приклади. Це селевий потік на південному схилі Овруцького кряжа у 1895 році /9/, який призвів до виникнення делювіальної тераси, та селевий потік з південного схилу Канівських гір, головним чином з Хмільянського яру, 1905 року /10/, який замулював відрізок долини Росі від гирла до с. Гамарня, блокував стік води та призвів до виникнення озера. Роботи по створенню нового русла тривали до 1913 року. В обох випадках

найвірогідніше причиною катастроф були метеорологічні чинники.

Можливим прикладом реалізації другого сценарію, коли у формуванні катастрофічних потоків значну роль відіграють льодові затори, є літописна повінь на Дніпрі 945 року. Базується це припущення на таких фактах. Під час розкопок під горою Щекавиця у шурфі з алювію, який лежить на позначці 97,8 м, була піднята мушля перловиці, вік якої, за даними радіовуглецевого аналізу, становить 1070 ± 90 років (938 р.). Ця дата всього на кілька років відхиляється від часу повені 945 року.

Виходячи з того, що середній рівень Дніпра на Подолі до заповнення Канівського водосховища становив приблизно 90,3 м, можна говорити, що повінь 945 року перевищила середній рівень Дніпра на 7,5 м, що є ненабагато вищим за потужні повені 1877 р., 1931 р., 1970 р.

Якщо звернутися до причин екстремальних повеней на Дніпрі, то до них, безумовно, слід віднести таке явище, як льодові затори. Одним з найсприятливіших для їх виникнення місць є тіщина Прип'яті в проломі Мозирського кінцевоморенного пасма (рис.2). Вище за течією лежить широка плоска рівнина, стік з якої концентрується в проході, ширина якого становить усього кілька кілометрів. Навесні разом із талою водою сюди виноситься значна кількість криги, яка блокує стік і на певний час призводить до часткової реанімації Поліського озера. Раптовий скид води після зникнення льодової греблі міг бути причиною значного підйому води в долині Дніпра. Можливо, що в холодні періоди, на зразок малого льодовикового, це озеро могло існувати впродовж кількох років. Непрямий доказ цього можна знайти в "Історії..." Геродота /11/, який вказував на існування приблизно за 500 років ВС великої водойми в межах Полісся. Доказом деякого похолодання у ті часи є результати радіовуглецевого аналізу зразка ґрунту з нижньої частини солефлюкційного потоку на південному схилі Канівських дислокацій, який показав, що початок солефлюкції відноситься до 2700 р. ВР.

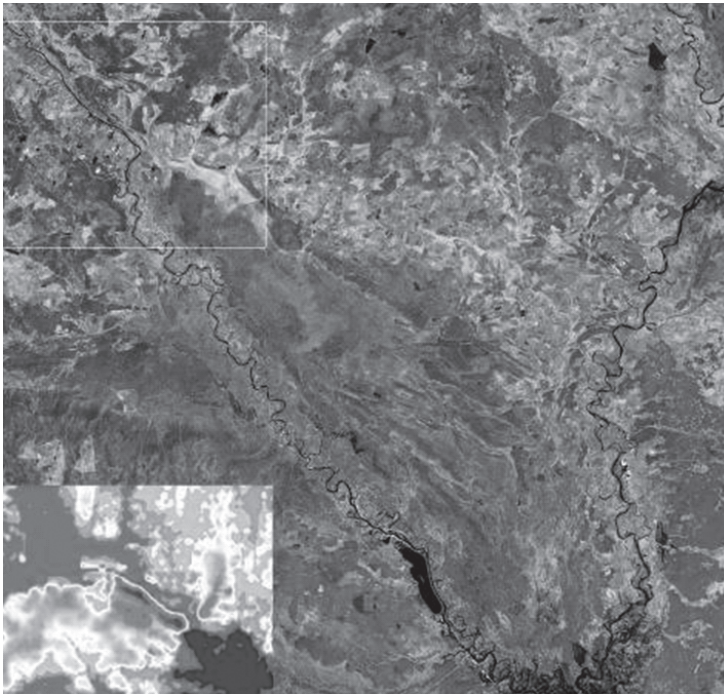

Рис.2. Космічний знімок ділянки прориву Прип'яті /www.GooleMaps/ та висотна модель Мозирського кінцевоморенного пасма (вставка у лівому нижньому куті та квадрат позначений білою лінією у лівому верхньому куті)

Джерела та література:

1. Пазинич В. Г. Придніпров'я у перигляціалі. Зміни водності річок / Наук. ред. В.М.Пашенко // Супутник Київського географічного щорічника. Вип. 2.- К., 2004. - 154 с.
2. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. Ніжин, Гідромакс, 2007, 372 с.
3. Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра (археолого-геохронологічні аспекти// Географія в інформаційному суспільстві, зб. наук. пр. в 4-х т. т.1, -К., Обрії, 2008. - С. 208-218.
4. Мандер Е. П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. - Минск: Наука и техника, 1973. - 128 с.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область /Новосанжарський район/, упорядник В.О.Мокляк, - Полтава, Дивосвіт, 2007. - 178 с.
6. Карта четвертичных отложений Украинской и Молдавской ССР / Под ред. М. Ф.Веклича. - К.: Трест "Киевгеология", 1977.
7. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР. М1:1000000 / Под ред. И.Л.Соколовского. - К.: ЦТЭ, 1979.
8. Геоморфологическая карта Украинской и Молдавской ССР.М / Под ред. А.М.Маринича // Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской и Молдавской ССР. - К.: Изд-во АН УССР, 1978. - С. 3-4.
9. Тутковский П.А. Правобережье р. Норынь. /Труды об-ва естествоиспытателей, Житомир, Т.УІ., 1911, с.87-220.
10. О.П.Кришталь Канівський біогеографічний заповідник. Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника, т.1, вип.1. Вид.КДУ. 1947. С.3-138.
11. Геродот. История. Книга четвертая. Мельпомена, §109. / <http://a-nomalia.narod.ru/trG41.htm/>.

Євген Ногін

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Вступ

Складність вивчення неолітичних культур регіону пов'язана в першу чергу з периферійним розміщенням самих культур, а також з тим, що їх становлення та розвиток відбувалися на стику двох великих етнокультурних провінцій Європи – дніпро-донецької з гребінцево-накольчастою керамікою та ямково-гребінцевої кераміки. Контактна зона цих двох великих етнокультурних груп займає значну територію: від Верхнього Дніпра до середньої течії Сіверського Дінця, охоплюючи басейни Десни, Сейму та лісостепову частину річок Псел, Ворскла, Сула та інших.

Дослідження неолітичних пам'яток на північному сході України триває вже понад сто років. Особливості географічного розташування регіону на кордоні лісової та степової зон, розгалужена гідрографічна мережа створювали сприятливі умови для мешкання тут як мисливців та рибалок, так і перших землеробів та скотарів нового кам'яного віку, що залишили по собі чималу кількість поселень та стоянок.

Сьогодні на теренах Північно-Східної України відомо близько 300 пам'яток, які містять у собі культурні нашарування доби неоліту. Майже 100 з них є більш-менш дослідженими в ході невеликих шурфувальних розвідувальних робіт, на 14 були проведені повномасштабні розкопки, на решті зібраний речовий матеріал. Процес накопичення, осмислення та введення цієї інформації до наукового обігу, на жаль, не був сталим, переважно через вплив на хід новітньої історії України позанаукових чинників, якими були бурхливі військові та революційні події минулого століття. З цієї причини дослідження неолітичних пам'яток на окресленій території було б логічним розділити на декілька етапів.

Первинне накопичення матеріалу

Перший етап припадає на початок ХХ ст. і пов'язаний з підготовкою та проведенням археологічних з'їздів. На ХІІ з'їзді в Харкові В.О. Городцовим [Городцов, 1905, с.174-225], М.О. Федоровським [Федоровський, 1902, с.72-74] та В. Спесивцевим [Спесивцев, 1905, с.153-156] було зроблено кілька доповідей про знахідки неолітичного періоду на Харківщині. На думку В.О.Городцова,

матеріали відкритих на той час поселень були дуже близькими до культури рязанських неолітичних стоянок басейну р. Оки. Досліджуючи у 1908 році Мізинську палеолітичну стоянку на Десні, Федір Вовк разом зі своїми учнями виявив у верхніх культурних нашаруваннях неолітичні матеріали, але у своїй доповіді на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові цієї теми не торкався, передавши знахідки із основною колекцією до музею Чернігівської архівної комісії [Ногін, 2006, с.6-7]. Цими даними фактично вичерпується вивчення неолітичних пам'яток у дореволюційний час.

Другий етап досліджень припадає на 1920-1930-і роки. Він характеризується поживаленням в археологічному вивченні минулого України, проведенням пошукових робіт, що сприяло створенню джерельної бази. Завдяки діяльності ВУАК (1924-1934 рр.) у Києві та краєзнавчих музеїв у Чернігові, Сосниці, Полтаві, Ізюмі проводиться археологічне обстеження по великих та малих річках Північно-Східної України. В цей час М.Я. Рудинський відкрив низку неолітичних поселень на Ворсклі [Рудинський, 1920, 1926]. Експедиції ВУАК [Короткі звіттовлення ВУАК, 1926, с.96-99], Кабінету антропології Академії наук УРСР [Антропология, 1930, с.235-237], Всеукраїнського історичного музею [Чернігів та північне Лівобережжя, 1929, с.42-61] відкрили подібні пам'ятки на Десні та Сеймі [Хроніка археології та мистецтва, 1930, с. 63-66]. Ю.С. Виноградським були виявлені та обстежені різночасові пам'ятки в районі м. Сосниці на Десні та в пониззі Сейму, серед яких провідне місце займали неолітичні поселення з ямково-гребінцевою керамікою [Виноградський, 1931, с. 33-34]. Завдяки активній діяльності М.В. Сибільова було проведено майже суцільне обстеження берегів Сіверського Дінця та відкрито величезну кількість різнокультурних пам'яток, які відносилися до різних історичних періодів, у тому числі й до неоліту, а саме - до культури ямково-гребінцевої кераміки [Сибільов, 1926, табл. XXXVIII, 1-5].

Як влучно підмітив М.Я. Рудинський, для археологічної науки України в цей період був характерний збір нових матеріалів та перехід до з'ясування генези неолітичних культур [Рудинський, 1931, с.167]. Недоліком польових досліджень по неоліту України того часу стала неможливість зв'язати неолітичні типи крем'яного інвентаря з деякими типами неолітичного посуду [Спіцин, 1927, с. 251-269]. У цьому сенсі значним успіхом тих років можна вважати відкриття В.Я. Захарченком у 1930 р. багатой пам'ятки з кістяним інвентарем та ямково-гребінцевою керамікою біля с. Погорілівка на Десні, яка повною мірою характеризувала неоліт північної частини України [Рудинський, 1931, с. 175].

У роки II Світової війни та фашистської окупації велика кількість археологічних колекцій була втрачена, особливо із зібрань Чернігівського, Полтавського та Харківського музеїв.

Повоєнні розкопки та узагальнення

Третій етап дослідження неолітичних пам'яток Північно-Східної України припадає на перші два повоєнні десятиріччя. В цей час було продовжено накопичення матеріалів та зроблено перші спроби узагальнення наявних даних і хронологічно-культурного розподілу неолітичних пам'яток. Протягом 1946-1947 рр. Деснинська експедиція під керівництвом М.В. Воеводського приділила велику увагу неолітичним пам'яткам: було відкрито низку нових пунктів [Кислов, 1945] та розкопане поселення Мис Очкинський [Розенфельдт, 1950, с. 130-140]. Отриманий матеріал дозволив М.В. Воеводському поставити питання про виділення деснинської культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки [Воеводський, 1949, с. 45]. В цей же час (1948-1949 рр.) М.Я. Рудинський розвідувальними розкопками дослідив групу поселень біля с. Погорілівка на Десні [Рудинський, 1956, с. 163-171], матеріали з яких підтвердили висловлені М.В. Воеводським припущення про існування в середній течії Десни окремої групи неолітичних пам'яток. Трохи пізніше І.Г. Розенфельдт, спираючись на ідентичність керамічного матеріалу (орнаментация, домішки та форма посуду), також заявляє

про існування окремої деснинської культури, яку дослідниця хронологічно й культурно пов'язує з пам'ятками белевського типу р. Оки [Розенфельдт, 1959, с.92].

У 1950-і рр. Д.Я. Телегінім були проведені розвідки та невеликі розкопки низки поселень на Сеймі [Телегін, 1955, с. 145-146] та Сіверському Дінці [Телегін, Пузаков, Міхеєв, 1959]. Він же надав перші узагальнюючі дані по неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України, головним чином як протиставлення його дніпро-донецькій неолітичній культурі як у культурному [Телегін, 1958, с. 51-52], так і в етнічному відношенні [Телегін, 1961, с. 39] і зробив першу спробу хронологічного розчленування пам'яток України цього типу, датуючи їх кінцем IV-другою половиною III тис. до н.е. [Телегін, 1962, с. 28-36]. Появу носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки в середньому Подесенні та на Сеймі в кінці IV тис. до н.е. дослідник пов'язав з проникненням сюди груп л्याлівського населення з басейну р. Оки. Спираючись на дані, отримані в ході досліджень пам'яток басейну Сіверського Дінця, він намітив два етапи розвитку неолітичних культур цього регіону: перший, ранній, пов'язав з керамікою, прикрашеною гребінцевим орнаментом, другий – з появою кераміки, прикрашеної ямково-гребінцевим орнаментом (пізній етап) [Телегін, Пузаков, Міхеєв, 1959].

Д.Я. Телегін та В.М. Даниленко про культуру ямково-гребінцевої кераміки України

Четвертий етап у вивченні неолітичних пам'яток північно-східних територій України припадає на 60-70-і рр. XX ст. і відзначається не тільки розширенням джерельної бази неолітознавства та проведенням великого обсягу польових досліджень, а й виданням узагальнюючих монографій провідних українських археологів, в яких викладено культурно-хронологічні схеми розшарування неолітичних пам'яток українських територій та ціла низка інших базових положень. Саме в цей період набуло особливої актуальності питання взаємовідносин між носіями дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур на північному сході України. Для його вирішення, а саме для уточнення південної межі розповсюдження пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою, в 60-і рр. мали велике значення роботи І.Ф. Ковальової [Ковальова, 1965, с. 29] та Ю.Г. Колосова [Ковальова, Колосов, 1969, с. 43-47] на р. Орель. Підбиваючи підсумки, дослідниця відмітила, що орельські пам'ятки мають своєрідну матеріальну культуру і відрізняються від деснинсько-сейминських та сіверсько-донецьких поселень ямково-гребінцевої культури. Уточненню території розповсюдження культури ямково-гребінцевої кераміки в Україні в ці роки сприяли також розвідки краєзнавців М.Т. Євстропова [Євстропов, 1955], який відкрив поселення біля Вовчанських Хуторів, В.О. Товкачевського [Товкачевський, 1961, с. 80-81] – досліджував археологічні пам'ятки в басейні р. Хорол та В.В. Іногди – у міжріччі Дніпра та Десни [Іногда, 1973, с. 49-55].

У 1968 р. вийшла у світ монографія Д.Я. Телегіна, присвячена дніпро-донецькій культурі [Телегін, 1968], в якій він зробив важливий для усього неолітознавства висновок про необхідність розглядати неолітичні культури у складі явищ, ширших за обсягом, ніж археологічна культура. За Д.Я. Телегінім, культури, що могли мати декілька варіантів, об'єднувалися у складі етнокультурної області, які у свою чергу входять у культурно-територіальні зони [Телегін, 1968, с. 218]. Культури гребінцево-накольчатої кераміки він пов'язував з носіями індоєвропейської групи мов [Телегін, 1968, с. 235]. Спираючись на ці положення, дослідник виділяє на теренах Північної України у складі дніпро-донецької культурної спільноти гомельсько-чернігівську групу пам'яток (пізніше – верхньодніпровська), а на північному сході – донецьку групу.

У 1969 р. виходить узагальнююча монографія В.М. Даниленка, присвячена історії неолітичних племен України, в якій автор дає дещо іншу, ніж у Д.Я. Телегіна, відносну та абсолютну хронологію неоліту ямково-гребінцевої кераміки та

намагається вирішити проблему його походження не тільки в Україні, а й у Східній Європі в цілому. За В.М. Даниленком, культура ямково-гребінцевої кераміки України датується IV-першою половиною III тис. до н.е. Також дослідник висловив припущення про можливе подавлення архаїчного етапу цієї культури до кінця V тис. до н.е. Появу її на теренах Східної Європи дослідник пов'язує з міграційними рухами постмезолітичного населення Передкавказзя, каспійських степів, нижньої та середньої течії Дону, які пізніше під впливом кельтимінарських імпульсів трансформувалися в три нео-енеолітичні культури степової та лісостепової зони України – ямково-гребінцевої кераміки, азово-дніпровську та ранню ланку давньоямної культури [Даниленко, 1969, с. 43-45, 193-194]. На той час подібні побудови виглядали, м'яко кажучи, сміливими, але як показали останні дослідження російських колег, більшість із виказаних припущень знаного українського археолога з часом знайшла своє підтвердження [Вискалин, 2002, с. 274-283].

Дослідження В.І. Непріної

З 1959 р. питаннями неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України починає займатися В.І. Непріна (Митрофанова). Перша проблема, з якою вона зіткнулася, – вузькість джерельної бази, що спонукала дослідницю провести широкомасштабні пошукові роботи. У 1960 р. були проведені розвідки та розкопки низки пам'яток у басейні Сіверського Дінця [Митрофанова, 1965, с. 190-194], під час яких було досліджено поселення Новодонівка 1 та 2. Також обстежувався лівий берег р. Десна на відрізку від м. Шостка до устя р. Сейм, внаслідок чого було виявлене та впродовж 1964-1966 рр. частково розкопане поселення в урочищі Вирчище біля с. Погорілівка, яке й досі є еталонною пам'яткою раннього й розвинутого етапів культури ямково-гребінцевої кераміки на північно-східних територіях України. Також в районі с. Погорілівка були проведені розвідувальні розкопки на низці інших, не менш відомих пам'яток: в урочищі Плюшняк-Романівка, над озером Бондаренкова Яма та в урочищі Панська Земля [Митрофанова, 1967]. Завдяки роботам В.І. Непріної на поселенні раннього етапу дніпро-донецької культури біля хут. Тетерівського на Житомирщині вдалося отримати крем'яний комплекс, який, на думку авторки, був принципово близьким до аналогічного комплексу Вирчища, що дозволило їй поставити питання про генетичну спадкоємність дніпро-донецької культури з неолітом ямково-гребінцевої кераміки [Непріна, 1969, с.134-139].

У цей же час невеликі розвідувальні роботи, проведені Є.В. Махно та В.І. Непріною в басейні р. Хорол [Непріна, 1968, с. 41-46] та І.О. Писларієм у басейні р. Ворскли [Непріна, Писларій, 1972, с.91-95], підтвердили думку І.Ф. Ковальнової про особливий характер культури ямково-гребінцевої кераміки в південній групі її пам'яток у порівнянні з культурою цього ж типу в басейні Десни та Сейму [Ковальова, 1966, с.57].

На початку 70-х рр. у результаті розвідок, проведених В.І. Непріною в пониззі р. Сейм, в околиці с. Лисогубівка на Сумщині, було виявлено та досліджено епонімне поселення, підсумком чого стало виділення нової археологічної культури доби раннього та розвинутого неоліту – лисогубівської [Непріна, Беляев, 1974, с. 144-156]. Вона була позиціонована як своєрідна альтернатива культурі типу Струмеля та гомельсько-чернігівській групі пам'яток, які входили до дніпро-донецької культурної спільноти. На думку В.І. Непріної, лисогубівська культура на теренах північно-східної України передувала культурі ямково-гребінцевої кераміки, являючи собою загальне для всього Дніпро-Донського лісового та лісостепового міжріччя культурне явище, генетичні корені якого були в ранньонеолітичних культурах півдня України (приазовській, сурсько-дніпровській та буго-дністровській). Культурна взаємодія носіїв лисогубівської та дніпро-донецької культур в кінці V чи на рубежі V-IV тис. до н.е. призвела до трансформації їх у культуру ямково-гребінцевої кераміки [Непріна, 1976, с. 138].

Номинально точка зору В.І. Непріної щодо існування в середній течії Десни та на Сеймі окремої лисогубівської культури в V-IV тис. до н.е. була цілком позитивно сприйнята в наукових колах та пізніше увійшла до деяких фундаментальних видань з археології України [Археология Украинской ССР, 1985, с. 175-178], але фактично й досі не є переконливою. Так, Д.Я. Телегін вказує на те, що територія розповсюдження лисогубівської культури збігається з південно-східною частиною території, зайнятої пам'ятками гомельсько-чернігівської (верхньодніпровської) групи дніпро-донецької культурної спільноти [Телегін, Тітова, 1998, с. 9], а керамічний матеріал, за винятком невеликої групи з домішками мушлів, цілком схожий на кераміку верхньодніпровської групи пам'яток. Те саме стосується й крем'яного інвентаря лисогубівської культури, який за основними типологічними та технологічними ознаками схожий на верхньодніпровський, за винятком того, що в нижньому шарі Лисогубівського поселення повністю відсутні вістря стріл як на пластинах, так і з двобічною обробкою [Телегін, Тітова, 1998, с. 32-33].

У 1976 р. видана монографія В.І. Непріної, яка підбила підсумок багаторічного вивчення культури ямково-гребінцевої кераміки в Північно-Східній Україні [Непріна, 1976]. Долучивши до своїх матеріалів дані попередніх досліджень з цього питання, авторка надала загальну характеристику культури ямково-гребінцевої кераміки на теренах України, порівняла її з іншими неолітичними культурами лісової та степової зон Східної Європи, визначила в розвитку культури три етапи (ранній, розвинутий та пізній) та декілька локальних груп, пов'язавши їх з басейном р. Десни та р. Сейм (північна найраніша група) і з басейном р. Орелі та р. Сіверського Дінця (південно-східна, пізніша група), спираючись на типологічні та стратиграфічні дані, запропонувала нову хронологічну схему розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки та виказала припущення про більш ранній час українського неоліту ямково-гребінцевої кераміки, ніж льялівські стоянки Волго-Окського міжріччя і, як наслідок, про можливу культурну експансію неоліту цього типу з півдня (міжріччя Десни та Сейму) на північ та північний схід і захід.

Остання теза не була сприйнята в російських наукових колах, і, як показують новітні дослідження наших північних сусідів, – не дарма [Гурина, 1996]. Серія радіовуглецевих дат для матеріалів з поселень верхньовользької та льялівської культур чітко встановили хронологічні рамки даних культур та підтвердили припущення про їхню спадкоємність. За даними А.В. Енговатової, верхньовользька культура (позиціонується як одна з найархаїчніших культур кола ямково-гребінцевої кераміки в лісовій частині Євразії) датується межею - VI–V тис. до н.е., а льялівська – відповідно V-IV тис. до н.е. [Енговатова, 1998, с. 238-246].

Торкаючись питання появи культури ямково-гребінцевої кераміки на території північно-східної України, В.І. Непріна вказала на безпосередню участь у цьому процесі носіїв лисогубівської та дніпро-донецької культур, взаємодія яких на межі V-IV тис. до н.е. призводить до появи пам'яток типу Волинцеве та Вирчище. Особливу роль тут, на думку дослідниці, відіграла саме лисогубівська культура, яка надала матеріальній культурі пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою їхні специфічні риси, зокрема, ямковий орнамент, що є дуже маловірогідним. Аналізуючи крем'яний інвентар поселень раннього етапу розвитку цієї культури, В.І. Непріна доходить висновку про наявність в обробці каменю традицій, які сягають доби фінального палеоліту – мезоліту цієї території. Пізніше ця теза знайде своє підтвердження у роботах Л.Л. Залізняка [Залізняк, 1991, с. 44-45], про що мова піде нижче.

Слабким місцем монографії В.І. Непріної є питання хронології культури ямково-гребінцевої кераміки на теренах України. Авторка спирається на порівняльно-типологічний аналіз переважно керамічного матеріалу з аналогічним матеріалом суміжних, відносно добре датованих культур (дніпро-донецька, трипільська, середньостогівська), не вводячи в науковий обіг жодної

радіовуглецевої дати. До речі, питання хронології дніпро-донецьких, лисогубівських пам'яток та поселень культури ямково-гребінцевої кераміки й досі є одним з найважливіших у вивченні неолітичних культур північного сходу України.

Датуючи ранні культури раннього та розвинутого неоліту кінцем VI-початком IV тис. до н.е. (дніпро-донецька та лисогубівська) [Непріна, 1992, с. 13-16], В.І. Непріна опускає хронологічну межу появи на теренах України носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки до першої половини IV тис. до н.е., що цілком відповідає загальній тенденції подавлення неоліту лісової частини Східної Європи, яка намітилася в неолітознавстві наприкінці XX - на початку XXI ст., але й досі ця дата для неоліту північно-східної України є лише припущенням, не підтвердженим фактичним датованим матеріалом.

Відстежуючи подальшу долю носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки, В.І. Непріна робить висновок про те, що протягом III тис. до н.е. культура типу Вирчище розвивається та трансформується в мар'янівську культуру доби бронзи, продовжуючи таким чином процес автохтонного розвитку регіону. Припущення про подібний шлях трансформації нео-енеолітичних культур північного сходу України в культури раннього та розвинутого бронзового віку не було новим. Ця думка висловлювалася раніше М.Я. Рудинським [Рудинський, 1930, с. 179-190], І.І. Артеменком [Артеменко, 1967, с. 67-68] та В.М. Даниленком [Даниленко, 1969, с. 37-38]. Малася на увазі, перш за все, явна схожість орнаментальних композицій на кераміці мар'янівської культури з орнаментальними традиціями культури ямково-гребінцевої кераміки. Єдине питання, яке стало на заваді загальному сприйняттю такого розвитку подій, – хронологічний розрив між цими двома культурними явищами, не вирішене воно й досі. Пізніше, дослідивши пам'ятки в басейні р. Сули біля с. Луком'є та знайшовши тут комплекс кераміки, в якому органічно злилися ознаки посуду середньодніпровського, ямкового та ямково-гребінцевого типу пізньої Гришівки, В.І. Непріна зробила припущення про те, що середньодніпровська культура ранньої доби бронзового віку асимілювала частину місцевого нео-енеолітичного населення, певна ланка якого відійшла на північ, згодом передавши свої риси мар'янівській культурі [Непріна, 1982, с. 13-14].

У пізніших наукових роботах В.І. Непріної, виданих у 80-90-і рр. XX ст., її погляди на розвиток неолітичних культур північного сходу України суттєво не змінилися. Зупинившись на розкопках поселення в урочищі Вирчище біля с. Погорілівка на Десні, дослідниця сконцентрувала свої зусилля на обстеженні цієї пам'ятки, виявила тут залишки двох жител, однак не встигла дослідити основну частину поселення, де, вочевидь, була сконцентрована основна господарська діяльність його мешканців. І все ж вона зробила найвагоміший внесок у вивчення неолітичних культур в одному з найскладніших (з точки зору етнічно-культурних процесів) регіонів України. На жаль, після виходу В.І.Непріної на заслужений відпочинок 1992 р. увага до неолітичних пам'яток досліджуваного нею регіону значно знизилася, позначивши таким чином початок періоду “застою” в історії їхнього вивчення.

Сучасні напрямки досліджень

Для п'ятого етапу у вивченні неоліту Північно-Східної України, який припав на останнє десятиріччя XX ст.-початок XXI ст., характерні спроби перенести вирішення питань неолітизації регіону України у площину розгляду глобальних проблем становлення та розвитку найбільших європейських етносів – індоєвропейського та фінно-угорського, для вирішення яких, окрім археологічних джерел, було залучено й дані лінгвістики, антропології та етнографії. Першим до етнічної інтерпретації населення культури ямково-гребінцевої кераміки звернувся ще О.О. Спіцин [Спіцин, 1903, с. 76-78]. Однак науково обґрунтували цю теорію О.Я. Брюсов та О.О. Формозов [Брюсов, 1952; Формозов 1977]. Вони поставили питання про співвідношення населення масиву культур ямково-гребінцевої

кераміки з уральською мовною родиною (фінно-уграми). Основним аргументом їхньої концепції є факт безперервності розвитку місцевого населення лісової зони Східної Європи, починаючи з доби неоліту.

Звичайно, в Україні ця тематика менш популярна, ніж у Росії. Утім, матеріали північної України важливі для вирішення багатьох ключових проблем фінно-угорської праісторії, зокрема, їхніх контактів зі світом індоєвропейців. Однією з останніх розробок у цій царині українських археологів є робота Ю.В. Панченка, в якій він обстоює тезу, що етнічно населення північно-східної України в добу неоліту було представлено як західними фінно-уграми, так й індоєвропейцями. Спираючись на археологічні дані, дослідник вважає можливим говорити про місцевий характер фінно-угорського населення (культура ямково-гребінцевої кераміки) та прийдущий – індоєвропейського (дніпро-донецька культура) [Панченко, 2002, с. 7-13].

Велику увагу вирішенню питання автохтонності населення культури ямково-гребінцевої кераміки приділив у 1990-і рр. Л.Л.Залізник. Досліджуючи мезолітичні стоянки Новгород-Сіверського Полісся в середній течії Десни, він виділив пам'ятки типу Студенок, котрі є фінальномезолітичним етапом розвитку пісочнорівської культури (датується 7860 років тому) [Залізник, 1998, с. 149], носіїв якої він вважає генетичною підосною мешканців неолітичних пам'яток басейну Десни з найдавнішою ямково-гребінцевою керамікою типу Вирчище [Залізник, 1991, с. 44-45]. Схожість крем'яного інвентаря вищезгаданих пам'яток є незаперечною. Основною проблемою при цьому є суттєвий хронологічний розрив між фінальним мезолітом та розвинутим неолітом, до якого відносяться пам'ятки типу Вирчище.

Такою, у короткому вигляді, є історія вивчення неолітичних пам'яток північно-східної України. Треба відзначити, що за минулі роки досліджень більш-менш цілісне уявлення склалося лише щодо дніпро-донецької культурної спільноти доби раннього та розвинутого неоліту. Незважаючи на титанічну працю декількох поколінь науковців у дослідженні культури ямково-гребінцевої кераміки, особливо В.І. Непріної, сьогодні маємо велику кількість питань, які ще потребують свого вирішення. Солідна джерельна база, досить великий масив археологічного матеріалу, накопичений особливо в 60-80-і рр. ХХ ст., наразі не має чіткої хронологічної основи для подальших наукових побудов та повноцінної реконструкції культурно-історичних процесів доби неоліту. Також чекає на вирішення питання неолітизації регіону, якому досі не приділялося належної уваги. В стадії розробки залишається питання подальшої долі носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки та їхньої ролі у формуванні культур доби бронзового віку, проблема етно-мовної належності носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки.

Джерела та література:

- Антропология. – Т. II. – К., 1930.
- Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА. - № 148. – М., 1967.
- Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1985.
- Брюсов А.Я. Очерки истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952.
- Виноградский Ю.С. Археологичні розшуки на Сосниччині в 1927 // Хроніка археології та мистецтва. – Вип. 3. – К., 1931.
- Вискалин А.В. Пути неолитизации Волго-Камья // Тверской археологический сборник. – Вып. 5. – Тверь, 2002.
- Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции // КСИИМК, вып. XXI. – М., 1949.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1905.
- Гурина Н.Н. Стоянки с ямочно-гребенчатой керамикой в лесостепи // Неолит Северной Евразии. – М., 1996.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К., 1969.
- Евстропов Н.Г. Неолитические находки. Волчанск, 1955 // Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 12. - № 364.

- Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991.
- Зализняк Л.Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е – К., 1998.
- Іногда В.В. Археологічні пам'ятки поблизу с. Радуля на Чернігівщині // Археологія. – Вип. II. – К., 1973.
- Кислов М.М. Разведка по левому берегу Десны. – Науковий архів ІА НАН України. – 1945/5.
- Ковалева И.Ф. Неолит Приорелья // Тези научной конференции. – Кривой Рог, 1965.
- Ковалева И.Ф. Неолитические поселения южного Левобережья Среднего Днестра // Тезисы научной конференции. – Днепропетровск, 1966/
- Ковалева И.Ф., Колосов Ю.Г. Неолитические стоянки бассейна р. Орели // Археологические исследования на Украине 1968 г. – К., 1969.
- Короткі звіттовлення ВУАК за 1925 рік. – К., 1926.
- Митрофанова В.И. Работы Деснинского отряда в 1964-1966 гг. // Археологические исследования в Украине 1966 г. – К., 1967.
- Митрофанова В.И. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці // Археологія. – Т. XVIII. – К., 1965.
- Непріна В.И. Неолит Черниговской округи // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992.
- Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К., 1976.
- Непріна В.И. Неолитические памятники низовьев р. Хорол // Археологические исследования в Украине за 1968 г. – К., 1968/
- Непріна В.И. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры // Советская археология. – 1969. - № 2.
- Непріна В.И., Беляев А.С. Поселение и могильник неолитической культуры нового типа на Украине // Советская археология., 1974. - № 2.
- Непріна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - № 41. – К., 1982.
- Непріна В.И., Писларій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. – Вип. 7. – К., 1972.
- Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2.
- Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6.
- Ногін Є. Нові пам'ятки доби неоліту в пониззі р. Сейм // Сіверянський літопис. – 2007. - № 4.
- Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // Археологія. – К., 2002. - № 4.
- Розенфельдт И.Г. К вопросу о связях древнего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III – начале II тысячелетия до н.э. // КСИИМК. – вып. 75. – М., 1959/
- Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс Очкинский // КСИИМК, вып. XXXI. – М., 1950.
- Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР // Антропологія. – Т. IV. – К., 1931.
- Рудинський М.Я. Дюнні станції неолітичної доби з побережжя Ворскли // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Вип. 1. – Полтава, 1920.
- Рудинський М.Я. Мар'янівська станція // Антропологія. – Т. III. - К., 1930.
- Рудинський М.Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища Ворскли. – К., 1926.
- Рудинський М.Я. Погорілівка // Археологічні пам'ятки України. – Т. VI. – К., 1956.
- Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. – Вип. I. – Ізюм, 1926.
- Спесивцев В. Находки в Райгородке // Труды XII Археологического съезда. – Т. 1. – М., 1905.
- Спицын А.А. Последний период каменного века в Верхнем Поволжье // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – СПб., 1903. – Т. 5, вып. 1.
- Спіцин О.А. Південно-руський неоліт // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія. – К., 1927.
- Телегин Д.Я. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме // КСИИМК. – Вып. 4. – К., 1955.
- Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // Советская археология. – 1961. - № 4.
- Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. – 1962. - № 4.
- Телегин Д.Я., Пузаков Е.В., Михеев В.К. Отчет о разведке археологических памятников в зоне строительства Печенежского водохранилища на р. С. Донце в 1958 г. – Науковий архів ІА НАН України. – 1959/3-а.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К., 1998.

Телегин Д.Я. Деякі підсумки дослідження неоліту України // Вісник Академії Наук УРСР. - № 8. – К., 1958.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968.

Товкачевский В.А. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хороле // КСИА. – Вып. II. – К., 1961.

Федоровский Н.А. Древности села Райгородка // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. – М., 1977.

Хроніка археології та мистецтва. – Т.1. – К., 1930.

Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1929.

Энговатова А.В. Хронология эпохи неолита Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. – Вып. 3. – Тверь, 1998.

Ярослав Волерт

ДО ІСТОРІЇ СЕЛА МІЗИН

(за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр.)

Село Мізин відоме перш за все завдяки знахідці на його території пізньопалеолітичної стоянки первісної людини. Природно-географічні умови здавна сприяли заселенню й освоєнню цього краю. Крім археологічних матеріалів, важливу інформацію з історії цього населеного пункту містять письмові джерела. Вперше Мізин згадується в історичних документах, датованих 1551 р. Під час національної революції українського народу середини XVII ст. село увійшло до складу Понорницької сотні Ніжинського, а у 1663 р. – Чернігівського полку. Після скасування політичної автономії Гетьманщини у 1782 р. Мізин було включено до складу Новгород-Сіверського намісництва, у 1796 р. – Новгород-Сіверського повіту Малоросійської (з 1802 р. Чернігівської) губернії, а у 1803 р. – Кролевецького повіту Чернігівської губернії¹.

Цікаву інформацію з історії села містять матеріали Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. Цей захід був викликаний загостренням кризи в аграрних відносинах. Ще на початку Української національної революції чимало поселень, ґрунтів та угідь перейшло у розпорядження гетьманського уряду та полкових адміністрацій. За рахунок цього резерву мали утримуватись представники генеральної та полкової старшини, здійснюватись винагороди за заслуги. Проте внаслідок неконтрольованого надання гетьманами та полковниками щедрих пожалувань московських царів, купівлі, а інколи й відвертого загарбання володінь козацькою старшиною цей резерв майже вичерпався. Натомість значно зросла чисельність приватних та монастирських маєтностей, які мали податкові пільги. Гетьманський уряд неодноразово робив спроби виправити становище, проте вдалося лише уповільнити ці процеси². Обраний 1727 р. гетьманом Данило Апостол здійснив чергову спробу впорядкувати систему землеволодіння. Підставою для проведення Генерального слідства про маєтності були так звані «Решительные пункты», складені Верховною таємною радою від імені імператора Петра II. У документі, зокрема, йшлося про повернення безпідставно набутих володінь у розпорядження уряду й створення реєстру таких вільних маєтностей. Регламентувалася перевірка законності прав на нерухомість та затвердження законно набутого майна за власниками. Зокрема, у 18-ому «Решительном пункте» йшлося про заборону монастирям та представникам духовництва купувати землі, а козакам та мирянам продавати й будь-якими іншими способами передавати таке майно. У разі порушення указу нерухомість мали повертати колишнім власникам або їхнім спадкоємцям без грошової компенсації монастирям та духовництву³.

Основою для Генерального слідства про маєтності слугували матеріали ревізії, проведеної російськими офіцерами Глухівського гарнізону у 1726 р. Витяг з ревізії (так званий «Екстракт»), виготовлений у канцелярії російського резидента при гетьмані Олексію Шаховському, наприкінці травня 1729 р. у супроводі інструкцій та гетьманських універсалів надіслали для перевірки до полкових канцелярій. Для проведення Генерального слідства про маєтності у кожному з 10 полків Гетьманщини були створені спеціальні комісії, до яких увійшли представники сотенної та полкової старшини, канцеляристи полкових канцелярій, бунчукові та значкові товариші. Зокрема, перевірку відомостей ревізії 1726 р. про маєтності на території Понорницької сотні доручили сосницькому сотнику Павлу Омеляновичу Сангурському. Сотник Понорницької сотні, до складу якої входило село Мізин, Тихон Никифорович (Савицький), ймовірно, не брав активної участі у проведенні Генерального слідства, адже був неписьменним⁴. Контролювати діяльність полкових комісій та узагальнювати зібрані матеріали мала урядова комісія у складі генеральної старшини та полковників.

Генеральне слідство про маєтності розпочалося наприкінці травня – на початку червня 1729 р. Закріплені за кожною сотнею члени полкових комісій збирали та систематизували свідчення (так звані «сказки») мешканців та власників маєтностей, а також місцевих управителів. Для забезпечення максимальної достовірності інформації опитувані давали свідчення «под потеряннем движимого и недвижимого своего имени и жестокого наказания» та «в самую сущую правду, под совестию христианскою»⁵. Від опитуваних вимагалися свідчення про час заснування населених пунктів, підстави володіння та попередніх власників. «Розицки» перевіряли отримані відомості за допомогою документів, котрі були у розпорядженні Генеральної військової та полкових канцелярій. Туди ж для опитування викликали й деяких свідків. Зокрема, до ігуменів монастирів писали листи з вимогою надати письмові свідчення про маєтності та показати збирачам даних оригінали документів, які підтверджували права на володіння. Процес збирання відомостей ускладнювався ще й тим, що більшість власників мала володіння на території декількох полків. Отримана та систематизована під час Генерального слідства інформація дозволила виправити помилки, котрих припустилися російські офіцери під час проведення ревізії 1726 р., виявити зміни, які сталися протягом 1726 – 1729 рр. Наразі з'ясувалося, що у витягу з ревізії відсутня інформація про деякі маєтності. Зокрема, під час обстеження володінь на території Понорницької сотні були виявлені посполиті двори у селі Мізин, якими володів Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Відомості, зібрані «розицниками» про такі володіння, записувалися наприкінці даних про вже обстежені маєтності по кожній сотні. У Понорницькій сотні ця інформація мала заголовок «В той же сотне Понорницкой, сверх присланного экстракта, сыскались селы прописные, ниже показанные»⁶. Матеріали перевірки за підписами полковників, полкової старшини й сотників наприкінці 1729-на початку 1730 рр. надіслали до Глухова, у розпорядження гетьмана та Генеральної комісії.

На наступному етапі, у 1730 р. для підтвердження своїх прав власники маєтностей мали надати оригінали актів, з яких у полковій канцелярії виготовили копії. Цей захід дозволив суттєво доповнити вже зібрані відомості. Втім, окремі власники, зокрема Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, не спромоглися надати жодних документів, яких від них вимагали. Ще 10 травня 1729 р. (незадовго до початку Генерального слідства) чернігівський архієпископ Іродіон Жураковський сповістив архімандрита цієї обителі Гедеона Трофимовича про лист від російського резидента при гетьмані – князя, генерал-майора Олексія Шаховського. У листі, зокрема, повідомлялося, що під час проведення ревізії 1726 р. обер-офіцерам Глухівського гарнізону не було надано жодних копій документів на архієрейські та монастирські маєтності. Князь вимагав від чернігівського архієпископа, щоб той «на маєтности, кгрунта, мелници и протчяя угодия принадлежащій до дому архиерейского и всей епархии на монастырские

маетности подлинние граммати гетманские и старшинские уневерсали и протчие крепости кто, почему владеет, прислать в Глухов, в канцелярию министерскую правления малороссийских дел для списания с них копий». Посилаючись на це розпорядження, Іродіон Жураковський наказав Гедеону Трофимовичу, аби той надіслав до резиденції чернігівського архієрея уповноважену особу з автентичними документами та докладним їх реєстром. Уже 26 травня (за старим стилем) того ж таки 1729 р. уповноважений Новгород-Сіверським архімандритом Нілом ієромонах Теофілакт доправив до канцелярії Чернігівської єпископської кафедри автентичні документи – жалувану грамоту царя Олексія Михайловича, універсали гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи, грамоту чернігівського архієпископа Лазаря Барановича й копію жалуваної грамоти царя Івана Васильовича. Згадані юридичні акти прийняв на зберігання писар Чернігівської кафедральної єпископії, монах Герман Коссовський. (Лише у жовтні 1731 р. з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря прибув монах Варлаам, який виготовив та надав чернігівському полковнику Михайлу Богданову копії документів, а оригінали Чернігівський єпископ Іродіон Жураковський передав на зберігання «отцю шафару Булатовичу из розпискою отця Сорокового») ⁷.

Наприкінці 1730 на початку 1731 р. зібрані та систематизовані полковими комісіями відомості були надіслані до Глухова, де Генеральна комісія їх перевіряла та визначала подальшу долю кожної маєтності. За результатами перевірки, здійсненої представниками генеральної старшини та полковниками, були виготовлені «Екстракты» з матеріалів Генерального слідства про маєтності для кожного з 10 полків Гетьманщини, де усі маєтності розподілялися за типами власності на певну кількість категорій. (Зокрема, у витягу з матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, складеному 10 січня 1731 р., усі маєтності розподілялися на 6 розрядів («статей»): рангові, приватні, ратушні, вільні, сумнівні й володіння, які належали монастирям та церквам). Потім представники генеральної та полкової старшини засвідчили рукописи підписами, після чого до матеріалів додали копії юридичних актів на маєтності. З рукописних книг Генерального слідства зробили копії, які залишилися у розпорядженні Генеральної військової канцелярії. Оригінали ж відправили у Москву до Колегії іноземних справ.

На сьогодні відомо про існування кількох редакцій матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків. Рукопис Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку у редакції полкової старшини (без «Екстракта», складеного у 1731 р., та копій актів на маєтності) нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. Офіційні редакції Генерального слідства про маєтності зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві ⁸. Тогочасні копії, виготовлені для Генеральної військової канцелярії у 70-х рр. ХІХ ст., потрапили до бібліотеки Колегії Павла Галагана. У 1892 р. історик Олександр Лазаревський здійснив першу спробу запровадити до наукового обігу матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку. Більш вдалим були видання матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського й Ніжинського полків, здійснені послідовником Олександра Лазаревського Миколою Василенком на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», а згодом у першому й третьому випусках «Материалов для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемых под редакцией Н.П. Василенка» ⁹. Подальша доля матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків, які потрапили на зберігання до бібліотеки Колегії Павла Галагана, нам достойно невідома. Наші спроби відшукати згадані рукописи поки що не принесли позитивних результатів.

За даними Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, у Мізині налічувалось 20 селянських дворів, що належали Новгород-Сіверському Спасо-

Преображенському монастирю. Під час опитування тамтешні мешканці повідомили, що село здавна «никому ни на який уряд из давних лет не надлежало; но по изгнании з Малой России поляков, як досталось во владение монастырю Новгородскому, так и ныне за тым же монастырем во владении; а по какой дачи, того не показано в их сказки». Представникам полкової та генеральної комісії не вдалося з'ясувати подробиць щодо підстав набуття та історії маєтностей, адже монастир не надав їм жодних документів¹⁰. Натомість, копії таких документів збереглися у матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку. Так, у копії жалуваної грамоти від 17 квітня 1719 р. цар Олексій Михайлович за клопотанням Чернігівського й Новгород-Сіверського архієпископа Лазаря Барановича, лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного та «Новгородка Северского монастыря Всемиловитова Спаса архимандрита Михаила Лежайского» від 23 березня 1661 р. підтвердив права архієпископа, його наступників та монахів на володіння «по древнему, и со всеми отчинами, се есть с маєтностями и слободками в новгородском уезде», зокрема, на село Мізин. На підтвердження законності до клопотання було додано копію архієпископської «благословенной грамоты» від 2 лютого 1670 р., якою Михайло Лежайський був затверджений на посаді архієпископа (цей документ був доправлений до Малоросійського приказу конюшим Лазаря Барановича Яковом Хапчинським). Іншою підставою для надання царської жалуваної грамоти був конфірмаційний універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного, який підтверджував благословення й грамоту, видану Лазарем Барановичем¹¹.

Конфірмаційний універсал гетьмана Івана Самойловича від 21 серпня 1673 р. підтверджував розмежування (так звану «афектацію») між володіннями, які належали Чернігівській архієпископії та Новгород-Сіверській архієпископії. Згідно з розподілом, зокрема, село Мізин «з станом» архієпископа Лазар Баранович передав «до архимандрии, зась Новгородской, висоце в Богу превелебному его милости отцу Михаилу Лежайскому». Нижче гетьман застерігав згаданих духовних осіб, інших власників та урядовців від зазіхань на козацькі ґрунти¹².

Отже, матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського та Ніжинського полків містять важливу інформацію про історію й володіння Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у селі Мізин. На жаль, ці дані не повні, адже йдеться лише про селянські двори, якими володів Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Натомість у матеріалах Генерального слідства про маєтності відсутня будь-яка інформація про господарства козаків та представників інших суспільних верств, що мешкали у селі.

Джерела та література:

1. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 431, 442 – 443, 456 – 457, 867; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядкування і передмова Т.Б. Ананьєва. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 140; Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 193 – 194.
2. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. II – V.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 78 – 81.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. VIII. – Спр. 571. – Арк. 57 (55) зв. – 62 (60).
5. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. VI; Василенко Н.П. Назв. праця. – 8, 11, 37 – 41, 60, 61, 83.
6. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 147 – 149.
7. ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. № 53763 (13). – Арк. 118, 123, 177 зв.; Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – № 1 / 2. – С. 109 – 110.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. КМФ. – 7. – Оп. 2. – Спр. 19 – 27; Оригінал рукопису зберігається у Російському державному

архіві давніх актів. – IV. Фонди Московського архива Міністерства юстиції. – Ф. 248. (Архів Правительствующого Сената). – Оп. 1. (Дела Малороссийской экспедиции 1730 года). – Спр. 1812.

9. Лазаревский А.М. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 34 – 75. – Часть неофициальная; Його ж. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729 – 1730 г.). – Чернигов, 1892. – 196 с.; Його ж. Описание Старой Малороссии. – Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 1 – 12; Його ж. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902 р. – № 4 – 12; 1903. – № 1 – 6, 8, 10/11; 1904. – № 1 – 2; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Вып. I. – Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1901; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. Вып. III. – Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908.

10. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908. – С. 147 – 148, 197.

11. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... – Док. № 123. – С. 282 – 286; ЦДІАК України. – КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 292 (224) – 293 (225) зв.

12. Там само. – Док. № 124. – С. 286 – 288; ЦДІАК України. – КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 294 (226).

Андрій Котченко

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ВИТВОРИ МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Скульптура, графіка та живопис

Майже всі пізньопалеолітичні скульптурні, графічні та живописні витвори мистецтва, які знайдені на Чернігівщині, походять з Мізинської стоянки. Винятком є Новгород-Сіверська стоянка, на якій було знайдено орнаментоване червоною вохрою ребро мамонта.

Скульптурні твори Мізинської стоянки – це значна серія невеликих фігурок із бивнів мамонта (довжиною до 15 см), прикрашених по поверхні правильним заглибленим лінійним, так званим геометричним, орнаментом, у тому числі високохудожніми візерунками найдавнішого в світі меандру. Ці фігурки в схематизованій та стилізованій формі зображують постать жінки-матері [3 - С. 21]. Жіночі статуетки, що знайдені на Мізинській стоянці, не реалістичні, а схематизовані, умовні. За формою вони поділяються на “фалічні” та “пташки”. Вони мають форми, що легко впізнаються, або знаки-символи (кути вершиною донизу; трикутники, інколи заштриховані), що відзначають статурево приналежність зображення. Знайдено їх близько двадцяти. Ці статуетки переважно 5-10 см заввишки. Крайні розміри – 2,3-14,5 см. Статуетки різного розміру, можливо, відображають віковий склад жінок громади: дівчата, жінки, літні господині та берегині дому. Об’ємні, стилізовані орнаментовані скульптурки мають двовимірну композицію, що відображає торс та гіпертрофовані форми тазу. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються надмірно великим торсом порівняно з тазом. Вони є характерними і досить поширеними на багатьох стоянках пізньопалеолітичної доби в Україні та різних країнах світу (Межиріч, Добранічівка, Петерсфельс та ін.) [8 – С. 98]. Жіночі фігурки були знайдені у житлі культового призначення, під черепом мамонта; мабуть, вони були сховані в ямці, прикритій зверху черепом [3 - С. 282]. Знайдено в Мізині й невеликі скульптурні фігурки тварин (вовків-собак), які також виготовлені з бивнів мамонта.

Серед творів первісної графіки з Мізина найвизначнішими є два браслети з

пластин з бивня мамонта [12 – С. 22]. Вони близькі між собою за розмірами – довжиною, загальною шириною та округлою формою, зручною для закріплення на руці. В той же час вони різняться за способом виготовлення та за досконалістю геометричного орнаменту.

Довершеним є браслет, виготовлений із суцільної пластини довжиною 21 см, шириною 6 см і товщиною 0,2 см, вкритої виразним заглибленим орнаментом у вигляді ділянок з візерунками меандру і зигзагових ліній, що чергуються між собою. Ділянки орнаменту симетрично розміщені по відношенню до кінців і середини браслета, а сам орнамент відрізняється виключною правильністю виконання окремих елементів. Кінці пластин мають по три округлі отвори, просвердлені ззовні за допомогою гострих кремінних проколів.

Другий браслет – “шумкий” – входив до мізинського музичного комплексу; він складається з п’яти тонких пластинок довжиною близько 19 см і шириною 1 см кожна. На кінцях пластинки мали округлі отвори для закріплення браслета на руці. Всі п’ять пластинок були скріплені між собою за допомогою шнурівки і склали складний “шумкий” браслет.

Усі пластинки “шумкого” браслету орнаментовані однаково у вигляді серій коротких прямих ліній, зібраних в незамкнуті гострокутові шеврони, що складають “ялинки”, по-різному повернуті по відношенню до кінців пластинок. У місцях сходження “ялинок” їхні крайні внутрішні шеврони утворюють невеличкі ромбічні та меандрові узори чи хрестовидні лінійні фігури. Кінці таких хрестовидних фігур сусідніх пластинок при їх змиканні одна до одної утворюють ромбічні візерунки, а дрібні лінії-нарізки по краях пластинок – ряди “ялинок” з паралельних шевронів. Завдяки цьому орнамент браслета в цілому складає дуже гарний геометричний візерунок, який має в своїй основі найпростіші лінійні кутові елементи – шеврони.

Прямих аналогій мізинським браслетам до цього часу не було знайдено, хоча такі прикраси з бивнів мамонта зустрічаються досить часто. Так, наприклад, браслет у вигляді вузької пластини з отворами на кінцях знаходився на правій руці дитячого поховання з Мальтинської стоянки. Браслети у вигляді круглих кілець, інколи з різьбою або ямками по краях та на поверхні були знайдені серед виробів з кістки на французькій стоянці в гроті Плакар та на бельгійській стоянці Спи. Вірогідно, частиною браслета є уламок широкої тонкої пластини з двома круглими отворами на краях, що збереглися, знайдений в Супоновому. Зображення браслетів на руках відмічають дослідники на ряді жіночих статуеток зі стоянок Костьонки, Авдієве, Мальта, Вілендорф, а також на барельєфах зі стоянок Нижня Ложері та Істюріц [13 – С. 237].

У Мізині знайдено також багато окремих орнаментованих пластинок та їх уламків, що були, напевно, свого часу частинами таких же браслетів. А також знайшли декілька уламків бивнів мамонта, з геометричним орнаментом на окремих ділянках їхньої поверхні, що були заготовками для якихось виробів [12 - С. 242].

В останній час виріс інтерес до геометричних орнаментів Мізинської пізньопалеолітичної стоянки. Особливо велику увагу викликає орнаментация, що покриває “суцільний” та “шумкий” браслети. В них геометричний орнамент епохи палеоліту досяг своєї вершини. Ці орнаментальні мотиви нині оцінюються як свідчення найдавнішого розвитку геометрії. Для археологів та математиків важливий аналіз повторень, чергувань візерунків та типи їх групувань, що дозволяє зрозуміти задум древнього майстра, в якому головну роль грали операції рахунку та уявлення про числа [2 - С. 50]. І деякі дослідники припускають, що на цих браслетах зображено древні календарі: сонячний (на “суцільному”) та місячний (на “шумкому”) [11 – С. 10].

Визначними творами первісного живописного мистецтва з Мізинської стоянки є велика кількість крупних кісток мамонта – лопатка, дві нижні щелепи, тазова і стегнова кістки, прикрашені художнім розписом, виконаним червоною фарбою (вохрою), змішаною з кістковим жиром. На велику лопатку (розміром 60 x 52 см), наприклад, нанесений фарбований орнамент у вигляді близько 20 паралельних

зигзагових ліній, що утворюють досить цільний і виразний геометричний візерунок, в окремих місцях з елементами меандру. На бічних поверхнях нижніх щелеп мамонтів орнамент має вигляд хвилястих і зігнутих під кутом паралельних ліній, спрямованих у різні боки [12 - С. 22 - 23].

До категорії витворів мистецтва на Новгород-Сіверській стоянці належить орнаментована пластина з ребра мамонта, знайдена між великими брилами піщаника за два метри від знахідки гігантолів. Довжина її 56,5 см, ширина 2,2-2,9 см. Довжина пластини, як вказує І.Г. Підоплічко, становить близько 2/3 нормальної довжини ребра мамонта, а товщина – близько 1/4 товщини його ребра. Обидва кінці заокруглені. Як вказує І.Г. Підоплічко, для отримання пластини ребро було розщеплене вздовж; увігнута поверхня була потім заглажена та орнаментована, а випукла – обтесана. Орнамент вкриває всю увігнуту поверхню пластини і складається з тонких паралельних насічок, розташованих на нерівних відстанях одна від одної. Більша частина насічок (70) – одиночні, але деякі утворюють групи з 3-5 паралельних ліній, з'єднаних у середній частині маленькими косими рисочками; насічки такого типу розташовані на одній ділянці поверхні ребра. Орнамент асиметричний і не пов'язаний з поверхнею пластини, на яку він нанесений. Це дозволяє вважати, що в нього було вкладено якийсь зміст, і він наносився не для того, щоб просто прикрасити кістяний виріб.

Важко сказати що-небудь опосередковане про призначення цього костяного виробу – чи був він чурингою, чи чимось на зразок бірки з нанесеними для пам'яті позначками [3 - С. 297].

Як ми бачимо, скульптурні, графічні та живописні витвори пізньопалеолітичного мистецтва Чернігівщини - дуже цінний, культурно-історичний матеріал для вивчення духовного життя людини. За його допомогою вже можна точно визначити прогресивний ступінь розвитку первісного суспільства.

Музичний комплекс

З пізньопалеолітичними житлами пов'язане вивчення музичної творчості палеолітичної людини. Широко відома інтерпретація С.М. Бібіковим одного з жител Мізинського поселення, дослідженого І.Г. Шовкоплясом, у вигляді житла, яке було пристосоване до культових дій. У ньому збереглися згадані вище розписані кістки мамонта та браслети [7 - С. 106].

На основі археологічних, палеонтологічних та трасологічних досліджень кісток з використанням судово-експертної методики встановлено, що не можна вважати сліди від ударів та інші видозмінення на поверхні кісток результатом виробничої діяльності, який переслідував утилітарні цілі. Цьому заперечує і сам специфічний підбір орнаментованих кісток, і вся зовсім не виробнича ситуація, що оточує цей унікальний комплекс. Усі учасники вивчення орнаментованих кісток дійшли єдиного висновку про приналежність їх до предметів, призначених для добування ударно-шумких звуків. Г.Ф. Коробкова закінчує свій акт вивчення кісток словами: “Сукупність даних трасологічного аналізу дозволяє бачити в досліджуваних предметах найдавніші ударні музичні інструменти, що використовувались дуже довгий час”.

У світлі вищесказаного отримують своє розуміння й інші предмети, не тільки територіально, але і функціонально пов'язані з розписаними кістками, що склали музичний комплекс. Уламок бивня мамонта, знайдений серед розфарбованих кісток, має перехват та бугорчату голівку, а також сильно наполовівану частину нижнього тонкого кінця, дозволяє визначити його як звукову колотушку. Призначення молотка з рогу північного оленя як ударного музичного інструмента не може викликати сумнівів і підтверджується трасологічними дослідженнями. “Шумкий” набірний браслет – це музичний інструмент типу кастаньєт. Він і походить зі скупчення розписаних кісток.

Склад знахідок, приналежних до музичного комплексу або пов'язаних з ним, не вичерпується названими предметами. Функціонально пов'язані з ними запаси

вохри. Скупчення її розміщується в південно-західній частині житла, поблизу від розписаних кісток.

Можна вважати, що вохра служила для гримування та фарбування тіла, а також, можливо, і одягу. Вона була необхідною річчю для примітивних театралізованих дійств, святкових зборів.

Словом, перед нами комплекс предметів музичного призначення стаціонарного типу (лопатка, стegno, таз, дві щелепи та фрагмент черепа мамонта). Мобільний музичний інструментарій складався з колотушки, молотка та шумкого браслета. Зараз можна відтворити положення кожного інструмента в тому вигляді, в якому він використовувався. Лопатка мамонта устанавлювалася майже вертикально, спираючись на краніальний та каудальний кути. Саме тут і помітна витертість краю кістки, оголеність губчастої речовини. Використовувалась вона і в горизонтальному положенні, покладеною на гребінь. Для кращої звуковіддачі на лопатці був залишений гребінь, що служив малою за площею опорою при грі на цьому інструменті.

При грі на лопатці шийка її обхвачувалась кистю лівої руки подібно до грифу на сучасних струнних музичних інструментах. Такий обхват шийки добре помітний в чітких слідах полірування, що відповідають розмірам долоні і великого пальця. Звук утворювався за допомогою молотка, удари наносились в основному по ділянці підлопаточної ямки.

Stegno мамонта використовувалось у горизонтальному положенні подібно до сучасного ксилофона. Цікавим прийомом, що сприяв посиленню резонаторності стегна, стала і спеціальна його обробка. З метою отримання додаткової порожнини в губчастому тілі кістки пророблений канал шириною до 13 см, який переходить потім у кістково-мозковий канал. За допомогою такої обробки кістки була створена штучна порожнина, що підсилювала її акустику.

Таз мамонта. Одна з половин тазу устанавлювалася вертикально і так зберігала стійке положення. При грі лівою рукою обхвачувався повздовжно-лонний гребінь, приблизно в середній його частині. Тут і утворилася поліровка шириною з долоню. Звуки створювалися за допомогою ударів посередником по центру повздовжної кістки, в те місце, де була западина. При перенесенні предмет брали не тільки за гребінь, а і за край маклакової частини.

Щелепи мамонта. Для гри їх клали на ліву неорнаментовану половину. В такому вигляді щелепа займала цілком стійке положення. Права половина, розписана візерунком, мала обмежену площу опори і залишалась вільною від контакту з усією площею опори, на яку устанавлювався інструмент. Цим створювалися найсприятливіші умови для отримання неприглушеного звучання при ударах посередником по зовнішній поверхні правої половини корінної частини щелепи. При перенесенні їх брали за внутрішню поверхню правої половини щелепи. Тут і збереглося полірування поверхні, не повторюючись на внутрішній поверхні внутрішньої половини щелепи.

Череп мамонта, вірогідно, устанавлювався на носові (максилярні) кістки. В такому вигляді він зберігав найбільшу стійкість. Його використовували як барабан, що приймав удари на лобну та тім'яну кістки.

Проведений експеримент (за допомогою легкого ударника видавалися звуки з черепа сучасного слона) дав добрі результати. Внутрішня частина черепної коробки є гарним резонатором. Були отримані сильні звуки низьких тонів.

Використання колотушки з бивня мамонта, молотка з рога північного оленя та браслета-кастаньет пояснень не потребує.

За сучасною класифікацією музичних інструментів ударного типу мізинський комплекс може бути віднесений до підгрупи самозвучних.

Поява у пізньому палеоліті ударно-ритмічних музичних інструментів з кісток мамонта історично та етнографічно цілком обґрунтована. Весь спосіб життя кроманьйонця, його виробництво та побут були тісно пов'язані з необхідністю найширшого використання кістки. Величезна роль кістки, використаної в

усій діяльності людини, цілком очевидна.

Розшифрування призначення розмальованих кісток мамонта та інших предметів з мізинського житла поведе за собою перегляд деяких категорій археологічного матеріалу з інших пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Перші спроби, зроблені в цьому напрямку, дають, як нам здається, обнадійливі результати. Так, серед відомих зібрань кісток з Костьонок 1 є предмети невизначеного призначення. До них належать і стержні з модельованими руків'ями та шарованими наверхшми. Зараз їх приналежність до ритмічно-ударних інструментів важко оскаржити. При розкопках поселення Пшедмост у Чехословаччині був знайдений невеликий уламок лопатки мамонта. На його поверхні нанесений червоною фарбою візерунок у вигляді смуг та криволінійних шиквань. Це, скоріше за все, частина від музичної лопатки, подібної до мізинської.

Уже достатньо давно стало відомо, що в пізньому палеоліті кроманьйонці виготовляли музичні інструменти типу флейт або сопілок. Вони були знайдені на пізньопалеолітичних поселеннях у Франції (Леспюг, Гурдан), Чехословаччині (Долни Вестова), ФРН (Ранис), Угорщині (Ишталлока) та ін. Найцікавіші “флейти” з рога та кісток знайдені в мадленських стоянках Молодова 5 та Атаки 1 (Чернівецька обл.). Звукові трубки були знайдені в Авдієві та Костенках.

Знахідки “флейт”, які утворювали звукоряд, свідчать про те, що кроманьйонець умів створювати мелодію – основний виразний засіб музики, володів елементами музичної тональності – розумів мелодійність побудови музичної фрази, відповідаючи сюжету дійства та уяви. Що ж стосується музичних інструментів, що утворювали ритміку засобами ударів, то мізинські кістяні предмети поки що є найдревнішими і найунікальнішими першими музично-ударними інструментами.

На мізинський музичний комплекс можна поглянути двояко. З одного боку, це предмети музичного призначення, а з другого – орнаментального живопису. Ця обставина надає їм особливого соціального значення, характеризуючи стан розвитку художнього інтелекту, взаємозв'язок музики і живопису як виразників внутрішніх суспільних емоцій, звернених до зовнішнього сприйняття в образі та звуці [5 – С. 39 - 42].

Третім важливим моментом пізнавального значення в музичному комплексі з Мізина є “шумкий” складний браслет типу кастаньєт. Браслет цей і за місцем знахідки, і функціонально входить до групи розписаних кісток. Це поки що перша матеріальна знахідка, котра свідчить про можливе розповсюдження танцювального мистецтва серед кроманьйонців Східної Європи. С.М. Бібіков вважає, що “шумкий” браслет одягали під час ритуальних танців, спираючись на вищезгадані жіночі скульптурки із зображенням браслетів на руках [10 - С. 29].

У 60-і рр. XX ст. була зроблена спроба створити приблизну модель звучання мізинських інструментів. У Київському інституті судових експертиз було відтворено звучання лопатки в сучасному виконанні.

Ще важче відтворити палеолітичний танок, який виконували під звучання мізинських музичних інструментів. Зараз найкращою ілюстрацією до древнього танку може послужити опис жіночого танку в ітельменів (камчадалів), зроблений С.П. Крашеніковим: “У жінок є особливий танок: вони стають двома рядами, одна навпроти одної, кладуть обидві руки на живіт та, піднімаючись на носках ніг, роблять кругові рухи плечами, не рухаючи руками та не сходячи зі свого місця” [5 - С. 44 - 45].

Мізинський музичний комплекс являє собою найдревнішу пам'ятку первісного музичного мистецтва, якій немає прямих аналогій у світі, та є яскравим прикладом духовного життя пізньопалеолітичної людини.

Прикраси

Пізньопалеолітичні прикраси були знайдені в основному на Мізинському поселенні і в незначній кількості на поселенні Пушкарі 1. Вони являють собою

типові первісні витвори мистецтва, що були притаманні усьому первісному населенню Східної Європи.

На Мізинській стоянці було знайдено велику кількість різного роду підвісок – поодиноких і тих, що входили до складу намист. Сюди відносяться 128 екземплярів просвердлених (в своїй більшості) викопних раковин *Gerithium vulgatum* та *Nasa reticulata*. Вони не були рівномірно розміщені на одному місці, а залягали трьома групами. Більше всього раковин (близько 80 екземплярів) було знайдено у розкопі 1909 р. і на примикаючих до нього південно-східних ділянках розкопу 1914 р. Вони частково лежали серед залишків вогнища, але не були перепалені [9 - С. 16].

Багато просвердлених раковин залягало в невеликому скупченні кісток, між двома невеликими плямами від вогню в квадратах е, ж III і IV розкопів 1912 - 1916 рр. Третє невелике скупчення раковин залягало в квадраті є IX того ж розкопу, на південному сході від вогнища, в овальній западині, аналогічній западині, відкритій в 1909 р. [6 - С. 20 - 21]. Таке розташування мушель у культурному шарі дозволяє розуміти, що вони не являли собою поодинокі підвіски, а входили до складу трьох покинутих чи залишених намист.

Мізинські раковини походять з тиренських чи карангатських відкладів узбережжя Чорного моря, розташованого не менш ніж на 700 км від Мізина. Знахідка таких раковин у Мізині свідчить про існування у жителів поселення якихось зв'язків з Чорноморським узбережжям [14 - С. 50 - 51].

Факти перенесення предметів та матеріалів (раковини, кремій), що відносяться до пізнього палеоліту, свідчать про переселення родових груп чи про поодинокий, випадковий обмін. Габріель де Мортільє та інші дослідники наводять значну кількість фактів знахідок на пізньопалеолітичних поселеннях Бельгії, Франції, Німеччини, Швейцарії та інших країн раковин, принесених за сотні кілометрів з берегів Середземного моря, Атлантичного океану чи просто з віддалених районів. Також принесені здалеку і деякі кремені, знайдені в пізньопалеолітичних печерах Бельгії. У наш час кількість фактів, що стосуються цього, значно збільшилася.

На стоянці Лізенберг, поблизу Майнца, та Гундсштейг, поблизу Кренца, що в ФРН, знайдені раковини молюсків, які походять з берегів Середземного моря. У кількох пізньопалеолітичних стоянках на території колишньої Чехословаччини знайдено знаряддя, матеріалом для яких служили принесені здалеку яшма, опал, халцедон. На Гагаринській стоянці знайдені три кремінні знаряддя, для отримання яких людина повинна була здійснити значну подорож. На Чернігівщині раковини Чорноморських молюсків знайдені тільки на Мізинській стоянці.

Пояснити походження подібних знахідок нелегко, та і їхнє походження різне. Принесені здалеку три гагаринські кремені, як справедливо зазначає С.М. Зам'ятін, пов'язані з якимось переселенням жителів Гагаринського поселення. Але в останніх кременю було достатньо на місці, і важко уявити, що три кремені проникли до них у результаті обміну. Ці кремінні знаряддя були, можливо, виготовлені під час переселення та, будучи придатними для використання, могли бути принесені на нове місце. По-іншому виходить з мізинськими мушлями. Як рідкість, котра не трапляється поблизу Мізина, вони могли потрапити сюди через проміжні людські групи в результаті випадкового обміну, подібно тому, як окремі предмети єгипетського та кавказького походження потрапили в пізніші епохи далеко на північ. Але від подібного обміну в епоху пізнього палеоліту ще жодною мірою не залежало існування людських груп, і об'єктами його були рідкості, які не мали значення у господарстві первісних людей.

Крім намист з просвердлених раковин, жителі Мізинського поселення користувалися ретельно обробленими по всій поверхні, краплеподібними підвісками, вирізаними з бивня мамонта. Вони знайдені не компактними групами, а розкиданими по різних місцях і, ймовірно, не складали намист. Частина з них являла собою імітації атрофованих зубів оленя. Подібні амулети, звичайно, пов'язані з тотемістичними віруваннями та мисливською магією. Підвісками були чотирикутні та округлі пластинки з просвердленими отворами по центру, а також витягнуті пластинки, покриті орнаментом у вигляді паралельних ліній та зигзагів,

з отворами на одному кінці. Вони вживалися як підвіски-амулети в складі намиста або нашивались на одяг і головний убір.

На Мізинській стоянці був знайдений невеликий шматок бурштину, який міг використовуватись як прикраса, що нашивалась на одяг. Бурштин, ймовірно, мав середньодніпровське походження (з району Києва) чи, можливо, навіть походив з Прибалтики [1 – С. 50].

До категорії підвісок, можливо, відносяться й вузькі палички з бивня мамонта. Подібні палички знайдені в Пушкарях 1. Відомі вони і на інших пізньопалеолітичних поселеннях (Бланшар, Бадегуль та ін.). Деякі з них, масивніші, могли слугувати застібками хутряного одягу, але переважна більшість з них була досить крихкою для цього і слугувала лише як прикраси [4 - С. 278 - 280].

Пізньопалеолітичне мистецтво постає перед нами у готовому, вже сформованому вигляді, але у нас майже немає відомостей про його виникнення і становлення. Тому питання походження пізньопалеолітичного мистецтва тісно пов'язані з питаннями мистецтва взагалі. Не зупиняючись на цих питаннях, відмітимо лише, що витвори пізньопалеолітичного мистецтва не були втілені в життя релігійними ідеалістичними уявленнями, а лише відображали повсякденну діяльність первісної людини та виникли на її основі стихійно-матеріалістичне світобачення.

Джерела та література:

1. Археология Украинской УРСР. – К., 1971. – Т. 1. – 451 с.
2. Борисковский П.И. Обзор истории изучения палеолита Украины // Археология. – К., 1947. – Вып. 1. – С. 85-97.
3. Борисковский П.И. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1953. - №40. – С. 176-304.
4. Бибилов С.Н. Мезин. “Праздничный дом” и костяной музыкальный комплекс // СА. - №3. – 1978. – С. 29-46.
5. Бунятыч К.П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. - №1. – 1989. – С. 6-19.
6. Грачев Г.И. Некоторые черты хозяйственной деятельности народов севера Средней Сибири. – Л., 1986. – 103 с.
7. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів – Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 17-30.
8. Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. – 558 с.
9. Елинек Ян. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – К., 1984. – 420 с.
10. Камысов М.Р., Крыжевская Л.Я. О классификации кремнеобрабатывающих мастерских // СА. – М., 1969. – С. 265-268.
11. Фролов Б.А. К интерпретации мезинского геометрического орнамента // Памятники древнейшей истории Евразии. – М., 1975. – С. 50-55.
12. Шовкопляс І.М., Шовкопляс І.Г. Мандрівка в глибину віків. – К., 1968. – 227 с.
13. Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – 327 с.
14. Шовкопляс І.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // Краткие сообщения института археологии. – Вып. 5. – 1955. – С. 3-12.

Дмитро Кенін

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У статті розглядаються проблеми музеєфікації палеолітичних пам'яток. Аналізується досвід консервації пізньопалеолітичних жител із кісток мамутів, відкритих на території Середньої Наддніпряниці та Подесення (Україна), багатощарової пам'ятки – Олдувайська ущелина (Танзанія), стоянки Вертешльошице (Угорщина), загальні положення збереження петрогліфів та палеонтологічних пам'яток.

З другої половини ХХ ст. у країнах світу набуває все активнішого розвитку новий науковий напрям у музеології та пам'яткознавстві – археологічна скансенологія. Одним із завдань цього напрямку є розробка програм з музеєфікації відкритих пам'яток з метою їх експонування *in situ* просто неба чи у комбінованому режимі – на фоні природного ландшафту та у стаціонарних павільйонах.

Нерухомі пам'ятки палеоліту можна поділити на такі групи (види): місцезнаходження; поселення; майстерні; петрогліфи; святилища; поховання. Кожний з видів можна далі розподілити на типи. Так, поселення можуть бути довготривалими з рештками господарсько-побутових комплексів (далі ГПК), складовою частиною яких було житло з кісток мамутів; сезонними та короткочасовими стоянками як з рештками легких житлових конструкцій, так і без них. Поселення та місцезнаходження можуть бути відкритими (просто неба) та закритими (у печерах, гротах, скельних навісах). Так, святилища можна поділити на дві підгрупи: об'єкти природного походження, котрі використовувалися як культові центри (зокрема Кам'яна Могила), та об'єкти навмисно створені людиною. Зазначимо, що така пам'ятка, як Кам'яна Могила, може також бути розглянута у відповідних таксономічних рівнях групи "петрогліфи". Пам'ятки наскельного мистецтва розподіляємо на печерні (у тому числі гроти та навіси) і на місцезнаходження, розташовані просто неба.

Музеєфікацію археологічних пам'яток, зокрема палеоліту, можна розглядати як технологічний процес. При їх експонуванні *in situ* треба враховувати структурні елементи культурного шару¹.

Зупинимось на основних підходах збереження пам'яток стародавнього кам'яного віку.

Після відкриття у 1950-1960-х рр. пізньопалеолітичних жител з кісток мамутів мадленського часу на Мізинському поселенні (Чернігівська обл.), Межиріцькому (Черкаська обл.) та Добранічівському (Київська обл.) поселеннях археолог І. Г. Шовкопляс та палеонтолог-палеозоолог І. Г. Підоплічко почали використовувати заходи із збереження палеонтологічної кістки. І. Г. Підоплічком були здійснені натурні реконструкції житла № 1 з Мізинського та першого з Межиріцького поселень, які стали експонатами у Національному науково-природничому музеї НАН України. У 2006 році територія оголювання відкладень крейдяної системи, куди входить і стародавнє поселення Мізин, оголошена Мезинським національним природним парком.

На місці розкопок Радомишльського пізньопалеолітичного поселення (пункт І) з відкритими рештками шести жител із кісток мамутів (Житомирська обл.), здійснених у 1957-1965 рр. під керівництвом І. Г. Шовкопляса, встановлено пам'ятний знак з написом.

Єдиною частково музеєфікованою пізньопалеолітичною пам'яткою в Україні з рештками житла з мамутових кісток є Добранічівське пізньопалеолітичне поселення. Під керівництвом І. Г. Шовкопляса ділянка розкопу з рештками четвертого ГПК законсервована *in situ*. У 1977 р. відкрито Археологічний музей «Добранічівська стоянка» як філіал Яготинського історичного музею ім. Тараса Шевченка. Третій ГПК у 1969 році було взято монолітами і перенесено до стаціонарного дерев'яного павільйону у Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту.

Археолог М.І.Гладких наголошує на тому, що природним шляхом рештки пізньопалеолітичних жител *in situ* неможливо довготривало зберігати і тому необхідно використовувати штучні консерванти, такі як полімери².

На думку реставратора О. В. Жмур, потрібно досить обережно втручатися у матеріальну структуру палеонтологічної кістки. При цьому вкрай небажаним є використання таких полімерів, як побутові клеї³.

Механічна очистка сухим способом бивнів та кісток мамутів ведеться з 1990-х рр. у відповідних павільйонах на Межиріцькому (Н. Л. Корнієць) та Гінцівському (Л.А. Яковлева) пізньопалеолітичних поселеннях для збереження відкритих ГПК

з метою експонування *in situ* ⁴.

Серед палеолітичних пам'яток, які збережені *in situ*, заслуговує на увагу проведена музеєфікація з відповідною консервацією під керівництвом антрополога і археолога Л. Лікі у 1960-х рр. багатощарової палеолітичної пам'ятки в Олдувайській ущелині (Танзанія). Пам'ятка розташована між г. Кіліманджаро та о. Вікторія на плато Серенгеті. За А. Келдвеллом, досліджено сім основних культурних шарів з викопними рештками Номо. Шари датуються від 2 млн. 100 тис. років тому до 15 тис. років тому. У нижньому шарі виявлено рештки Номо Habilis, Australopithecus Boisei, у другому шарі – Номо Habilis, Номо erectus, Australopithecus Boisei, у верхньому – скелет Номо sapiens (17 тис. років тому). За Є. М. Хрисанфовой, у 1959 р. знайдені рештки австралопітека з кам'яними артефактами (*Zinjanthropus boisei* Leakey) (I шар). З цього шару також походять рештки Номо habilis (відкриті 1960 р., 2 – 1,7 млн. років). Станом на 1980 р., було відомо 60 викопних решток – I і нижня частина II шару (Номо habilis, *Zinjanthropus*), верхня частина II шару до верхньої частини IV шару (Номо erectus) – 1,6/1,5 – 0,3 млн. років тому. В ущелині співіснували Номо habilis (ОН – 7, ОН – 13, ОН – 16) та Australopithecus boisei (ОН – 5, Пеніндж). 1960 р. у другому (нижньоплейстоценовому) шарі відкриті рештки Олдувайського пітекантропа. За археологом Г. М. Матюшиним, у нижньому I шарі, який за калій-аргоновим методом датується – 1,85 – 1,75 млн. років, відкриті рештки парантропа (зінджантропа), австралопітека (презінджантропа), австралопітека (людини «вмілої»), у II шарі (низ) – 1,1 млн. років рештки пітекантропа (?), людини прямоходячої, парантропа (?), людини прямоходячої, у II шарі (верх) – 0,49 млн. років рештки людини прямоходячої та парантропа (?), у IV шарі рештки неандертальця (?). Археолог Д. Ламберт датує I шар – 2,0 – 1,7 млн. років тому, II шар – 1,7 – 1,1 млн. років тому, III шар – 1,1 – 0,8 млн. років тому, IV шар – 0,8 – 0,6 млн. років тому. У нижньому шарі Л. та М. Лікі відкрили житлову конструкцію з базальтових блоків діаметром 3,5 – 4,3 м, яка датується 1,8 млн. років тому. Покрівля була зроблена з гілок та листя. Така будівля нагадує житло племені окомбамбі, яке існує у Південно-Західній Африці. Реконструкція будівлі експонується *in situ*. Вважається найранішою з відомих у світі житлових конструкцій. Пам'ятка входить до Національного природничого парку Серенгеті (створений у 1959-1981 рр.). Площа парку 14,763 кв. км. Включаючи прилеглі резервати, площа становить 23000 кв. км. ⁵.

Також проведена музеєфікація стоянки первісної людини у с. Вертешсьлошше за 50 км від Будапешта. Пам'ятка відкрита у 1962 р. географом М. Пеці. Музеєфіковано культурний шар раннього палеоліту з антропологічними рештками Номо erectus (за О. М. Хрисанфовой, І. В. Перевозчиковим; Номо sapiens seu erectus, за М. Габорі; Номо erectus palaeohungaricus, за Я. Єлінеком). Антропологічні рештки, чопери, рештки вогнищ з кістяним вугіллям у травертиновому кар'єрі досліджено у 1965 р. Збудовано павільйон. Дослідження і музеєфікацію проводив археолог Л. Вертеш. Пам'ятка датується 350 тис. років тому. Є філіалом Будапештського національного музею ⁶.

Значні труднощі пов'язані із збереженням таких пам'яток, як петрогліфи. Не зупиняючись докладно на методиці дослідження наскельного живопису, відзначимо, що консерваційні заходи, які застосовуються на даних видах пам'яток, а саме: зволоження стародавнього живопису, висвітлення петрогліфів крейдою або фарбою, застосування вапнякового розчину, зняття гіпсових зліпків за допомогою хімікатів, - негативно відбиваються на матеріальній структурі пам'ятки. Дослідники (Р.Дж. Беднарік, Є. Г. Девлет, В. І. Молодін) віддають перевагу непрямим заходам захисту таких пам'яток (водовідведення, козирки тощо) і проведенню ретельної фіксації наскельного живопису.

При цьому по можливості необхідно використовувати безконтактні методи копіювання, такі як ручний та відеокомп'ютерний, створення муляжів – рельєфних фотокопій площин із живописом методом стереофотограметрії ⁷.

Інженер-геолог О. Вязкова наголошує на необхідності вивчення природних нашарувань поверхонь з петрогліфами. Так, у 1980-х роках на основі проведеного інженерно-геологічного аналізу пам'ятки "Шишкінські писаніці" (Прибайкалля, Росія) вона виявила на поверхні скельного масиву мінерала увелліта ($C_3C_2O_4H_2O$) органічного походження, що вкриває рисунки тонкою плівкою – до $0,3 - 0,5$ мм. Археологи почали знімати цю плівку, що викликало руйнування стародавніх зображень. Проте мінерал увелліт сприяє захисту поверхонь від вилуговування і, на думку О. Вязкової, утворену плівку навпаки потрібно зміцнювати ⁸.

Для збереження палеолітичних пам'яток *in situ* можуть бути застосовані заходи з музеєфікації палеонтологічних об'єктів. Так, у 1960-х рр. у США було створено два палеонтологічних заповідники. У Національному парку штату Юта відкрито Музей динозавра. Над природним масивом, де зафіксовані місця виявлення решток динозаврів, збудовано музей-павільйон. Перший поверх музею – експозиція *in situ*; другий – науково-дослідний центр. У містечку Рокі-Хілл (штат Коннектикут) створено Музей природничої історії *in situ*. Павільйон площею 850 кв. м покриває корінні породи із скам'янілими відбитками слідів динозаврів.

Аналогічні підходи застосовані при створенні у 1970-х рр. музею просто неба у кар'єрі Мессель (Німеччина), де відкрито місцезнаходження викопних решток середньо еоценових тварин та рослин. Місцезнаходження юрських та крейдяних викопних тварин збережені *in situ* у середині 1980-х рр. на території департаменту Альпи, Верхній Прованс (Франція). У цей же час створено державний палеонтологічний заповідник Іпойтарноц (Угорщина), де на плиті пісковика виявлено сліди хребетних нижнього міоцену. Над плитою збудовано кам'яний павільйон ⁹.

Нещодавно в Україні під керівництвом геолога О. М. Адаменка та археолога Л. Г. Мацкевого розроблено наукову концепцію створення комплексного палеонтолого-археологічного міжнародного «Парку льодовикової епохи» *in situ* на околицях с. Старуна Богородчанського району Івано-Франківської області ¹⁰.

Таким чином, програми музеєфікації палеолітичної пам'яток повинні складатися з інженерно-геологічної оцінки (паспорта) території, де розташована та чи інша пам'ятка і яку передбачено експонувати *in situ*, та матеріальної структури відкритого об'єкта, методів консервації, інженерно-технічних заходів щодо охорони відкритих пам'яток *in situ*: встановлення ґрат, захисних решіток, прокладання східців, спорудження відповідних павільйонів, навісів тощо.

Без розробки методик консервації палеолітичних пам'яток із залученням інженерів-геологів, палеонтологів, реставраторів не можна приступати до музеєфікації, кінцевою метою якої є демонстрація відкритих комплексів та окремих об'єктів у режимі музею-заповідника. При цьому необхідно використовувати оборотні процеси.

Джерела та література:

1. Кепін Д. Музеєфікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с.; Титова Е. Н., Кепін Д. В. Проблемы музефикации памятников первобытной археологии в Украине // Склоны на исторических территориях. Материалы VII Международного научно-практического семинара «Комплексное изучение и сохранение исторических территорий». Рязань, 26 – 30 апреля 2004. – Рязань: Издательство Рязанского историко-архитектурного музея-заповедника, 2006. – С. 30 – 34; Титова Е. Н., Кепін Д. В. Популяризация достижений первобытной археологии средствами музейной экспозиции // Человек, культура и общество в контексте глобализации. Материалы междунауч. конф. – М.: Российский ин-т культурологии; Академический проект, 2007. – С. 200 – 202.

2. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. – К.: Наукова думка, 1965. – 326 с.; Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наукова думка, 1976. – 240 с.; Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 106 – 107; Gladkih M. I., Kornietz N. L., Soffer O. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain // Scientific American. – 1984. – Vol. 251, N 5. – P. 164 – 175; Шовкопляс И. Г. Добраничевская

позднепалеолитическая стоянка на Украине: исследование, экспонирование // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1992. – Вып. 206. – С. 85 – 90; Шовкопляс І. Г. Пам'ятник – історичній пам'ятці // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. - № 4. – С. 135 – 139.

3. Жмур О. В. Реставрация и консервация археологической кости в полевых условиях: недостатки и преимущества // Радловские чтения 2006. Тезисы докладов. – СПб, 2006. – С. 261 – 265.

4. Корниец Н. Л., Соффер О. А., Адвасно Дж., Величко А. А. Продолжение исследований на позднепалеолитической стоянке Межирич // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К.: Ін-т археології НАН України, 1997. – С. 70 – 71; Gladkik M., Jakovleva L. Les sites d'Ukraine: de Mejrîche a Gontsy: et leurs Cabanes en os de mammoth // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. – 2004. – N 291, Mars. – P. 64 – 67; Jakovleva L., Djinjian F. Le site paleolithique de Gontsy (Ukraine) // Dossiers // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. – 2004. – N 291, Mars. – P. 68 - 73.

5. Матюшин Г. Н. У истоков человечества. – М.: Мысль, 1982. – 144 с.; Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. – Л.: Недра, 1991. – С. 114 – 115; Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В. Антропология. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 47 - 67; Гебель П. Природное наследие человечества. Ландшафты и сокровища природы под охраной ЮНЕСКО. – М.: БММ АО, 1999. – С. 58 – 61;

[_http://www.mnsu.edu/emuseum/archaeology/sites/africa/olduvai_gorge.html](http://www.mnsu.edu/emuseum/archaeology/sites/africa/olduvai_gorge.html)

6. Dobosi T. Viola Palaeolithic Man in the Altal-er Valley. – Tata, 1999. – 65 p.

7. Беднарик Р. Приоритетные направления в работах по консервации памятников наскального искусства // Наскальные рисунки Евразии: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 8 – 13; The UNESCO Courier. – 1998. – April. – 40 p.; Дэвлет Е.Г. О некоторых тенденциях в исследовании наскальных изображений // Российская археология. – 1999. - № 2. – С. 77 - 85; Молодин В.И. Наскальное искусство Северной Азии: проблемы изучения // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – №3 (19). – С. 51 – 64.

8. Вязкова О.Е. Эколого-геологические аспекты сохранения наскальных рисунков «Шишкинские писаницы» // Инженерная геология. – 1992. - № 2. – С. 126 – 131.

9. Леггет Р. Города и геология. – М.: Мир, 1976. – С. 535 – 537; Вялов О. С. Местонахождение следов позвоночных Ипойтарноц в нижнем миоцене Венгрии // Следы жизни и динамика среды в древних биотопах. Тезисы докладов XXX Сессии Всесоюзного палеонтологического общества (23 – 27 января 1984 г.). – Львов: Всесоюзное палеонтологическое общество АН СССР, 1984. – С. 20 – 21; Современная палеонтология. Справочное пособие: В двух томах / Под ред. академика В. В. Меннера, профессора В. П. Макридина. – М.: Недра, 1988. – Т. 1. – С. 254 – 257.

10. Мацкевий Л. Г., Кочкін І. Т., Панахид Г. І., Ткачук Т. М. Дослідження Прикарпатської експедиції 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. = Archaeological Researches in Ukraine 2004 – 2005. – К.; Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 281 – 284; Мацкевий Л. Г., Панахид Г. І. Міжнародна наукова конференція «Польські та українські геологічні дослідження (2004 – 2005) в Старуні – місці знахідок шерстистих носорогів та інших вимерлих хребетних» (24 – 25 листопада 2005 р., м. Краків, Польща) // Там само. – С. 530 – 532

Василь Куриленко

ПАЛЕОЛІТ ОКРУГИ МІЗИНА (Нові дослідження ХХІ ст.)

Історія Мізинського археологічного музею нероздільно пов'язана з Мізинською стоянкою, її мистецтвом. У 1965 р. у книзі Шовкопляса мене вразив текст: «Важко знайти інші твори палеолітичного мистецтва, які б викликали стільки гарячих дискусій у відношенні їх розшифровки і не ставали від цього більш ясними і менше загадковими»(1). Схоже, тому у 1960-х рр. в Ленінграді – в художньому вузі темою моєї дипломної роботи стала не картина «Мізинське городище», а дослідження «Орнаменти стародавнього Мізина». Ця тема оформилась і в дисертації в 1970 р. при роботі в Бельцькому пединституті.

Тоді вже автором було зібрано стільки ще невідомих науці предметів первісного мистецтва, що вони стали основою попереднього Мізинського музею, відкритого у Мізинській школі в 1965 р. Але тут мене вражає вкрай загадкова подія: за 8 років до початку розкопок Шовкопляса на стоянці, у 1946 р., невідомий провидець у

моїй хаті в х. Кирилівці Мізинської сільради напрозорчив, що я у своєму селі створю невеликий науковий заклад...

Справді, у 1965 р. я, з метою створення у селі музею, змінив ленинградську прописку на Невському проспекті на мізинську. А в 1972 р. «втік» з роботи в Бельцькому педінституті у заснований мною у Мізині музей. За 44 роки досліджень пам'ятників археології, які частково вже зникли, вдалося дослідити весь зріз 24 культур. Їх кількість окремо була розміщена на вертикальних осях координат, а хронологія – на горизонталі. Об'єднавши верхні точки лініями, ми отримали графік етнокультурних змін у краї, що дав надзвичайно цінну інформацію.

Розпочинають графік два пункти з інвентарем, схожим на мустьєрський. Це стійбища Памірки та Сокирки, що лежать за 3 км від Мізина в с. Карасівка, на схилі, пошкодженому льодовиком. Памірки відвідала і палеолітознавець В.І. Біляєва (Петербург), яка атестувала ці знахідки як древніші мізинських. В останні роки в 12 мікрошурфах на глибині 20-70 см мені вдалося знайти 255 схожих на пушкарівські, дуже патинованих голубих, інколи «поліхромних» кременів. Переважають відщепи, нуклеуси, ріжучі пластини з мікроретушкою на ріжучих частинах.

Нерідко вони пристосовані до тримання 3-4 пальцями, мають концентричні лінії сколу, іноді – чорні лінії пізніх повторних сколів. Схоже, що це було стійбище для заготовки нуклеусів для подальшої переробки в іншому місці, як це було у Пушкарях (2. с. 18). Нуклеусів з паралельними сколюваннями, видовжених, ножовидних пластин, трудомістких виробів, зняряд з двобічною обробкою не виявлено.

Загадкою залишається ще не розкопана друга Мізинська палеолітична стоянка КОСТОМАХИН КОЛОДЯЗЬ, що лежить на 0,5 км північніше Мізинської стоянки 1, під кручею, в лісі, на глибині 8 м на 0,5 м вище крейди. Її репрезентує лінза вугілля, значне скупчення попелу, плавник реліктової водоплавної істоти – може, вимерлої кистоперої риби. Її плавник повертався на суглобі (3, с. 40, 13). Вироби з кременю типу «гігантолиту» з неякісного кременю, з поганою обробкою.

ЗАЛІСНА. Стійбище мисливців на мамонта, що настилає бурий похований шар, нам удалося дослідити у 1968 р. у стіні глибокого яру, біля ферми Залісна, що лежить на 1 км південніше 1-ої стоянки. На глибині 8 м виявлено багато великих розщеплених кісток однієї особи мамонта. Вони були перекриті 3-4 прошарками ритуальної вохри. Але кремені виявлено лише (з уламками бивнів) на дні яру, розмитого водою. Тепер місцезнаходження зруйноване обвалами і водою (3).

МІЗИНСЬКА СТОЯНКА – 1. Давно фігурує в світовій літературі, як яскрава зірка на історичному небосхилі палеоліту України. Її розкопки, що велися з 1908 по 1961 р., з перервою на дві Світові війни, носили характер сенсації не лише в наукових колах. У 1934 р. моя бабуся Таня із сусіднього села Карасівки розповідала про те, що у Мізині знайдено Ноїв ковчег з кістками допотопних тварин, але без Ноя. Широко висвітлену в літературі Мізинську стоянку продовжують вивчати і досі. На жаль, «перші» розкопки велись не на високому науковому рівні, у 1950 рр. його забезпечив лише І.Г.Шовкопляс. Досі вважається, що розкопано весь культурний шар (за винятком «контрольного трикутника», залишеного Шовкоплясом на «західному» секторі), тому з тих часів стоянки лопата археолога його не зачіпала. Але на думку палеолітознавця В.Я.Серпіна, за межами розкопок – у східному чи західному секторі стоянки може ховатися комплекс, майже рівний розкопаному (4).

Тому для внесення ясності мною у 2005-2008 рр. на східній периферії стоянки – під вікнами музею було закладено 4 мікрошурфи з дослідженою площею від 0,7 до 1-2 кв. м глибиною 4-6 м. У східному шурфі за 3 м від музею на глибині 310-343 см нижче «шару вапнякових гранул», у культурному шарі до 33 см виявлено невеликі кремені типу різців, кістки водоплавних невеликих тварин, щелепи бобрів тощо.

ШУРФ №2 (західний), що за 190 м від музею, був багатшим на дуже цінні знахідки. Тут на глибині 4 м виявлено кремені, кістки птахів, бобрів, зубрів (?), мамонта. Культурний шар 48 см товщини досліджено на площі 1,5 кв. м. Дуже

важливою знахідкою став атлант – шийний хребець мамонта, зі спареними, об'єднаними внутрішніми каналами великими отворами. Вони, схоже, служили місцем скріплення в замок тонких кінців бивнів – атлант нагадує муфту, що скріплювала дугу входу в житло, яка утворювала «двері». Окремі скупчення таких муфт – хребців мамонта, знаходив І.Г.Підоплічко на Межирицькій стоянці. Але сенсаційною була знахідка виробу з ноги зубра, яка лежала нижче атланта. Всі великі речі були знесені водою з гірки, тому їх продовжні осі зорієнтувалися по лінії північ-південь.

Раніше всіх тут відклалася велика кістка з ноги зубра, яка служила в ролі копаниці. Після її перелому кістку зашліфували і методом графіровки та насічки «сокирою» нанесли на неї орнаментальну композицію з ліній, які дуже вдало сідають на ритми циклу Місяця. Ці ритми на кістці зливаються з ритмами знаменитих мізинських орнаментованих браслетів і являють собою примітивний місячний протокалендар, так би мовити, «прообраз браслетів». Але останні рідняться з ними лише наявністю тотожної математичної моделі. Їх графічна модель, виконана з допомогою шевронів і меандрів, аналогів не має ніде. Примітивні шеврони – зразки первісного декоративного мистецтва, виявлено і на інших кістках з цього шурфа. По майстерності виконання поряд з «браслетними шевронами» вони виглядають жалюгідно. Шеврони і меандри на браслетах і фігурках – це вершина орнаментального мистецтва. Примітивною поряд з ними здається неолітична орнаментака, що виникла 15-10 тисячоліть пізніше.

Показово, що «Советский энциклопедический словарь», 1990 р. випуску, говорить, що знаменитий мотив орнаменту МЕАНДР являє собою безперервну лінію, зламану під прямим кутом, яку розробили стародавні греки. Насправді ж меандр – це безперервна лінія, зламана під прямим, тупим, гострим кутами, і розроблена не греками, а «мізинськими» мисливцями на мамонта ще десь за 17 чи 10 тисячоліть до появи Греції.

ШУРФ № 3 (північний) був найневдалішим. Там у дуже складних «колодязних» умовах на глибині 6 м з площі 50x60 см вдалося «видати на гора» лише один кремій. Але у шурфі № 4 такі «наносні кремені» настиляють інший – гумований шар. Цікаво, що у верхньому гумованому шарі X-XIII ст. виявлено 2 унікальні (нетипові для сіл округи) знахідки – плінфи. Вони можуть свідчити про існування тут у X-XIII ст. якоїсь каплиці. Місце для неї було дуже зручне, обжите в добу бронзи, напівнадзаплавне. Як свідчать автори розкопок стоянки, саме з цього майданчика зі схилу з часів палеоліту вниз йшов змив різного інвентаря, у тому числі і зразків мистецтва – кісток з нарізами, шліфівкою та ін. (1. с. 81-82) Схоже, що там могла бути одна з «вулиць» стоянки.

ШУРФ №5 здавався дуже перспективним: через це місце йшов змив інвентаря, але в ході підготовки до 100-річчя стоянки його засипали і підготували до музеефікації нижній південний 4 шурф, який накрили скляним «чохлам». Його інвентар багатий, але дрібний. Йдеться про палеоліт. Але зверху його настилає 86-сантиметровий шар XVIII ст., нижче йде шар Київської Русі, під ним (до глибини 2 м) – доби бронзи з деякими кістками та слідом шкіри (?) ведмедя. Схоже, що це сліди поселення мар'янівської культури II тисячоліття до н.е.

Усе це розчарувало, бо, за даними Шовкопляса, на південних ділянках глибина залягання культурного шару не перевершувала 1-1,5 м (1. С. 33). Дальші пошуки здавалися безперспективними. Але з глибини 2,92 м розпочався негумований 50-сантиметровий шар з окремими кременями-різцями і відщепами. Темно-рудуватий палеолітичний шар 28 см товщини з'явився на глибині 342 см. У Шовкопляса він мав товщину 15-20 см. Отже, тут двошаровість стоянки не підтвердилась. Нижній шар справжній, гумований, верхній – з кременями – наносний, і майже не гумований. Він є результатом пізнішого змиву верхніх ділянок, після опустіння східного сектора стоянки.

У фаунічних залишках 4-го шурфу домінують осколки кісток, здебільшого трубочатих, знайомі й по попередніх шурфах, щелепи бобра, інколи крихітні уламки

бивня, кремні, різці, мікровідщепи. Отже, східну периферію стоянки можна пов'язувати із «дією бобрового промислу», обробкою кісток копитних, рідше – мамонта.

У всіх розкопах у зоні культурного шару, на глибині 3-5 м, переважно в негумованому лесі, в окремих нірках виявлено багато чорних «панцернокрилих» жучків (1-2,3 см). У них нема очей, є довгі вуса, 6 ніг, окрема «квартира» у вигляді нірки в твердій, часто негумованій стіні лесу, де ми зафіксували при зачистках кілька білих личинок до 2 см довжини.

В їхнє меню можуть входити живі і неживі корені підземних лесових рослин, що ростуть лише на глибині, як вертикальні «лозини», що часто перетворюються в білі «карбонати». Науковці – біологи з Харкова заперечують можливість існування такої «підземної флори і фауни», але ми і в їх присутності накопали досить таких жучків.

У Шовкопляса я про таку «викопну фауну» даних не знайшов. Над цим шурфом №4 стараннями Героя України О.Г.Боровика була виготовлена «скляна піраміда», що демонструє на глибині культурний шар стоянки – горизонт, по якому ходили мисливці на мамонта.

У підсумки наукової роботи музею ввійшло і повне археологічне обстеження краю. В його результаті на археологічній карті з'явилося 6 пунктів палеоліту, в тому числі 2 (ще не розкопана) Мізинська стоянка: 7 пунктів мезоліту; 8 – ранньонеолітичної дніпро-донецької культури; 58 – поселень і стійбищ пізньонеолітичної ямково-гребінцевої культури; 31 – середньодніпровської; 37 – мар'янівської; 42 – сосницької культури доби бронзи і т. ін. Всього ми налічуємо десь 24 культури краю. До появи музею ця карта була незрівнянно біднішою.

До фундаментальних досліджень належить і дешифровка палеолітичних браслетів, але не за «математичною методикою», як це зробив сибіряк Б.А.Фролов, а з позицій мистецтвознавця. Тоді постало питання: що являють собою ці браслети – місячні протокалендарі чи «зашифровку «селенарної інформації»? Після виявлення у 2005 р. на східній периферії стоянки кістки з композицією нарізів, що копіюють ритми циклу Місяця, стало ясно, що моделлю місячного протокалендаря були не браслети, такі прості нарізи на кістках, одну з яких дослідив, ще у 1970-х рр. Б.А.Фролов.

Але мізинський календар не був унікальним явищем: нами виявлено вже ряд різних моделей місячних протокалендарів різних епох. Найпарадоксальнішим явищем є те, що з ритмами фаз Місяця повністю збігаються ритми найпростіших лінійних нарізів на кістці мустьєрської доби із стоянки (могильника) Ля Феррарі (Франція). Більше того – модель цього протокалендаря найпростіша, найзручніша у використанні й досі. Показово й інше: цю тезу легко перевірити на практиці (5, с. 26).

При додатковому вивченні керамічної орнаментики у фондах Мізинського музею вдалося виявити на гостродонній мисці зі спіраллю модель місячного мисливсько-рибальського неолітичного протокалендаря. Модель старого напівциклу ранньоземлеробського місячного календаря виявлено нами на блоку посудини середньодніпровської культури з поселення Попова (Курилівка) рубежа III-II т.л.до.н.е. У Мізинському музеї експонується посудина сосницької культури доби бронзи, прикрашена фризом великих трикутників, що відбивають ритми фаз місячного землеробського календаря. Отже, Чернігівщина виявилася на сьогодні лідером у сфері нової історичної науки астроархеології.

Джерела та література:

1. Шовкопляс М.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 217.
2. Куриленко В.Е. Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках мізинської округи. – Чернігів, 2008. – С. 18, 25, 26, 29, 33, 67.
3. Куриленко В.Е., Котова Н.С. Неолит Мезинского Подесенья // Древности Северского Донца. Вып. 4. Луганск, 2000. – С. 40.
4. Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. - М. 1987. – С. 104.